

Ярослав Грицак

**Життя, смерть
та інші неприємності**

Життя, Смерть та інші неприємності

Ми можемо сперечатися про багато речей, але певне одне: кожен з нас рано чи пізно помре. Краще, звичайно, пізніше. Одна з найхарактерніших рис модерної доби – радикальне пересунення межі від «раніше» до «пізніше». Якщо від часів Христа до часів Наполеона середня тривалість життя людини становила 25 років, то за сто років (від 1800 до 1900) вона зросла до 40, а ще за сто (1900–2000) – до 60 років.

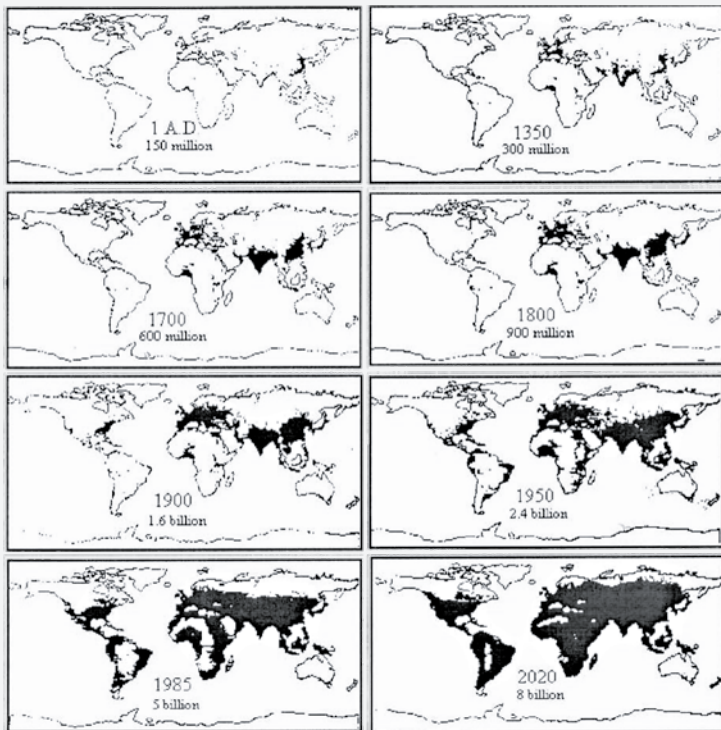
Це, зрозуміло, не означало, що кожен народжений до 1800 року мав прожити рівно 25 років. Люди жили довше, часом – набагато довше. Низька середньостатистична тривалість життя зумовлювалась передусім високою смертністю серед дітей, особливо до першого року життя. Але смерть збирала високий урожай у кожному віці. Епідемії, війни, антисанітарія, життя впроголодь робили її щоденною банальністю. Від біологічних чи соціальних катаклізмів втікали, переселяючись у не такі заселені чи сприятливіші для життя території. Демографічна рівновага підтримувалася, однак, не так механічними (міграції та колонізації), як природними регуляторами: висока смертність компенсувалась високою народжуваністю. Жінка народжувала від 6–7 до 10–12 дітей. З них лише близько половини доживали до дорослого віку. Ризикові за такої високої народжуваності піддавалися і самі жінки. Багато з них помирало при пологах або ж у відносно молодому

віці, від виснаження сил. Адже ніхто не звільняв їх від господарських обов'язків: кожна пара робочих рук, дарма жіночих чи дитячих, забезпечувала виживання усієї родини.

За таких умов сім'ї були великими, шлюби – майже універсальними та ранніми, а розлучень не толерували. Зрозуміло, ця схема діяла по-різному в різні часи, на різних територіях і серед різних груп населення: багатші й освіченіші жили довше, аніж бідні й неграмотні; міське населення мало кращі життєві шанси, аніж селяни; в окремих місцевостях практикували пізні шлюби або навіть вимушений цілібат. Але часові, регіональні, соціальні відмінності були відхиленнями в межах однієї і тієї самої формули «висока народжуваність – висока смертність».

Ця схема почала ламатися декілька сторіч тому, коли населення не просто відтворювалося, а й вже зростало. Першими це ламання відчули мешканці британських островів: між 1540 і 1800 роками їх кількість зросла від 4 до 6 млн. Не дивно, що мальтузіанська теорія появилася власне у Британії: 1799 року Томас Мальтус, настрашений темпами зростання людності та з огляду на обмеженість природних ресурсів, радив британцям втримуватися або від шлюбів, або ж від дітонароджування. Ці поради помагали мало. Населення надалі зростало, але відтепер – не тільки в Британії. До того ж, воно збільшувалося дедалі швидше. Щоб подвоїтися, спочатку населенню всієї земної кулі потрібно було майже 200 років (1650–1850); пізніше – відповідно 100 років (1850–1950) та 50 років

Населення Землі

Кожна точка представляє 1 млн осіб.

Джерело: <http://www.ige.apc.org/desip/populationmaps.html>

(1950–2000). Останнє подвоєння очікується наступні 25 років (2000–2025), й аж відтоді піде на спад.

Основою цього лавинного зростання було різке падіння рівня смертності при збереженні традиційно високої народжуваності. Історики не знають достеменно, чому почала падати смертність. Називають поступ медицини (особливо щеплення від епідемій) поліпшення особистої гігієни, запровадження водопостачання і каналізації у містах, появу системи консервування м'яса й овочів, що дало змогу змінити характер харчування взимку і ранньою весною, коли організм найбільш ослаблений тощо. Зважаючи на те, що населення зростало всюди: в зоні, поза зоною науково-технічного прогресу – однією з причин могла стати банальна картопля. Відносна кліматична невибагливість цієї рослини та висока врожайність її плодів створили умови, коли люди вперше наїдалися досхочу, а сита людина має вищу опірність до хвороб. Утвердження картоплі в раціоні щоденного харчування можна вважати такою ж ознакою модерного світу, як і безперервне зростання технологій та населення: якби Колумб не відкрив Америки, то ця рослина, що первісно росла в Андах, ніколи б не могла поширитися спочатку на Захід через океан, а звідти – по всьому світі.

Приріст населення тривав доти, доки падіння смертності не почало урівноважуватися – поволі, з досить великим відривом, але навідворотно – падінням народжуваності. Перехід від високих (висока смертність – висока народжуваність) до низьких (низька

смертність – низька народжуваність) показників відтворення називають великою демографічною трансформацією. Вона могла тривати дуже довго, до ста і більше років. Бо якщо смертність знижувалась внаслідок динамічного розвитку науки, технологій та комунікацій, то зниження народжуваності залежало передусім від змін у суспільній моралі, а такі зміни, як відомо, забирають більше часу. Мораль у традиційному суспільстві значною мірою регулює релігія. З релігійного ж погляду, запобігання дітонароджуванню – це гріх. У більшості країн страх перед гріхом виявився, однак, слабшим від приман комфорту: звільненим від тягаря важкої фізичної праці заради виживання, людям хотілося мати більше часу для себе, а менше віддавати його сім'ї і дітям. Тому й падіння народжуваності є однією з перших та найпевніших ознак розкладу традиційного суспільства.

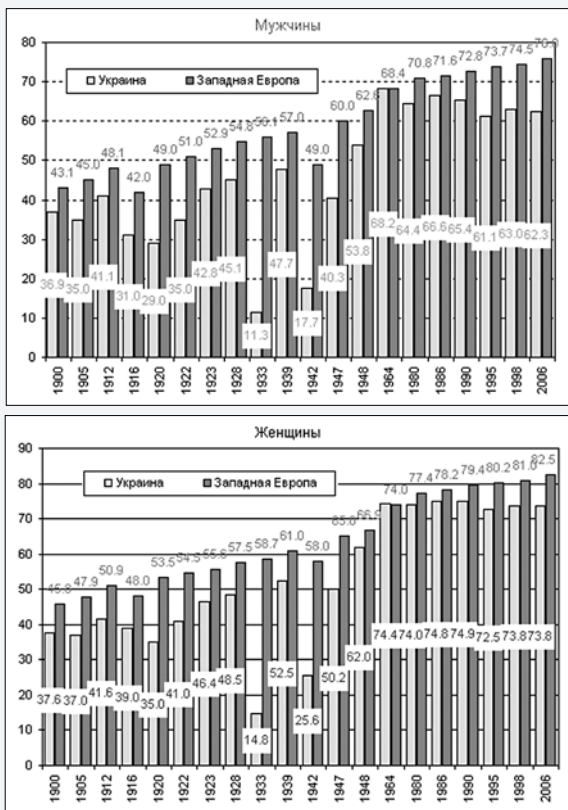
Можна сказати, що комфорт зупинив демографічну машину. У сучасному світі приріст населення відбувається головню завдяки тим суспільствам, де народжуваність вища, а стандарти життя – гірші. Останні 100–150 років ми є свідками нової і то дуже виразної демографічної тенденції: на зміну спорадичних втеч населення від воєн, неврожаю та епідемії приходить постійна еміграція економічного характеру, із зон дискомфорту до зон комфорту: з бідного Сходу до багатого Заходу та з відсталого села до розвиненого міста.

У Центральній та Східній Європі ці процеси відбуваються тією чи іншою мірою від кінця XIX століття.

Від 1800 до 1910 року кількість населення Російської імперії зростає в чотири рази, в Австрійській (пізніше Австро-Угорській) – удвічі. Особливо вражаючими були показники серед двох народів: євреїв та українців («русинів» в Австрійській та «малоросів» у Російській імперії). У Львові 1848 року Головна Руська Рада виступала від імені 15 млн українців, які жили в обох імперіях. Перепис 1897 року показав, що за 50 років кількість українців збільшилася удвічі – і то не зважаючи на декілька хвиль епідемій та голоду 1850–1890-х років. «Якщо збережуться такі темпи, – писав один український патріот 1898 року, – то за сто років... хтось ... скаже: «Ми, австрійські русини, частина 120 млн народу».

Інша, більш реалістична оцінка фахових демографів, говорила про 80 млн. Різниця між цією та реальною цифрою (50 млн 2000 р.) дає добру картину, чим було насправді ХХ століття для українських земель: добою великого демографічного катаклізму, коли на українських землях загинуло або не народилося 30 млн осіб. Найбільший урожай смертей – 16 млн осіб – зібрала велика тридцятилітня війна ХХ століття (1914–1945). З чотирьох піків найвищої смертності в Україні (1918–1923, 1932–1934, 1937–1938, 1941–1947) лише два – перший та останній – припадають безпосередньо на воєнні роки. Два інші – наслідок комуністичних репресій. Серед них особливо виділяється голод 1932–1933 років, коли в Україні загинуло більше людей, аніж під час Першої світової війни. Голодомор

Середня очікувана тривалість життя чоловіків і жінок в Україні та Західній Європі

Під Західною Європою тут розуміють ті країни, які перед 2004 р. становили Європейський Союз.
Джерело: <http://www.polit.ru>

побив також інший сумний рекорд: очікувана тривалість життя немовлят, народжених голодного 1933 року, була нижчою, аніж воєнного 1942 (див. графік).

Хоча й українців у ХХ сторіччі не стало так багато, як передбачалося, після війни їх кількість зростала. Рекорд становив 52,2 млн 1993 року. Відтоді почалася зворотна тенденція: за найоптимістичнішим варіантом, 2026 року в Україні буде жити 43,3 млн осіб, за песимістичним – 40,3 млн.

Демографічний спад в Україні часто пов'язують з розпадом СРСР та українською незалежністю. Сучасні мас-медії, здається, змагаються між собою, хто більше настрашить читача заголовками своїх статей: «Україна без українців», «Українці вимирають», «Українці вмирають швидше за всіх», «Коли помре останній українець?» Ці ефектні фрази насправді – малосовісні спекуляції. У кращому разі, їм бракує знання та розуміння історії: сучасна демографічна криза в Україні не є наслідком ані останніх десяти, ані навіть п'ятдесяти років. Вона є наслідком переходу від високих до низьких показників відтворення.

У Західній Європі цей перехід почався десь близько 1870 року. Східна і Центральна Європа послідувала за Західною Європою приблизно на 30 років пізніше. Перед тут вело населення німецькомовних земель та їхніх найближчих сусідів – Чехії, Моравії, Сілезії, Великопольщі та Угорщини, які були ближчі до західноєвропейської моделі. Натомість відставали в переході Балкани, Галичина (і українська, і польська частини), Буковина та європейська частина території

Російської імперії. Всередині цих земель існували дрібніші поділи: скажімо, у Галичині поляки за швидкістю змін випереджували українців, так само, як на чесько-німецькому пограниччі німці випереджували чехів.

Загалом, на межі XIX і XX сторіч вибудувалося щось на зразок «цивілізаційної драбини»: перед у переході до нової демографічної моделі вели протестанти, за ними слідували католики і євреї, десь посередині перебували східні християни (православні та греко-католики), а замикали список мусульмани. Ця цивілізаційна ієрархія збереглася і під комунізмом. Українці й росіяни закінчили демографічний перехід на межі 1950- і 1960-х, коли стали урбанізованими націями. Тоді вперше за мирні роки народжених стало менше, аніж померлих, а кількість дітей у сім'ї впала нижче від того мінімального показника (2,1), який забезпечує просте відтворення. Але ще нижчими були показники серед балтійських народів та євреїв, які віддавна були міськими. Натомість сім'ї у Середній Азії надалі були великі, а народжуваність – висока. Це, серед іншого, спричинило страхи, що СРСР стане мусульманською державою – приблизно так, як це сталося з Косовом чи за декілька десятиліть може статися із Західною Європою. Вважають, що побоювання Кремля перед такою перспективою послужило однією з причин – не головною, але важливою – форсованого формування у 1970–1980-х роках «нової історичної спільноти – радянського народу». Доказом цього є факт, що основною мішенню цього проекту стали не таджики, грузини чи якути, а росіяни, українці та білоруси. Після того, як

росіяни втратили більшість у СРСР, єдиним способом утримати демографічне ядро радянської імперії було долучення до нього двох інших східнослов'янських етносів – українців і білорусів.

СРСР розпався надто рано, щоб переконатися, наскільки успішним став би цей проєкт. Від 1991 року Україна пустилася у повільний дрейф від Росії. Однак демографічно обидві посткомуністичні держави близькі між собою. Їх уподібнює насамперед скандально висока смертність населення, особливо серед чоловіків у найпродуктивнішому віці (25–64 роки). За цими показниками Росія посідає перше, а Україна – друге місце в Європі. Почасти це можна пов'язати зі стресом посткомуністичної трансформації: чоловіки, як відомо, менше опірні до стресів. Але у статистиці чоловічої смертності проглядаються контури давнішої радянської тенденції: від кінця війни і до горбачовської перебудови сумарна кількість років з надмірно високою смертністю (1945–1947, 1965–1984) перевищувала кількість років, коли вона падала (1947–1964). В останнє десятиліття існування СРСР ця тенденція призупинилася лише у 1986–1989 роках, за відомої антиалкогольної кампанії. Навряд чи могло бути інакше в країні, де продаж від алкоголю становив 12–14 % бюджетних надходжень! Факт, що в післявоєнні роки смертність серед чоловіків у Західній Європі безперервно падала, дає підстави ще раз замислитися над природою і ціною радянського експерименту.

Ритуальний кивок у бік радянської спадщини, однак, не пояснює всього: українці й росіяни надмірно

пили і перед 1917 роком, і не перестають пити після 1991 року. Разом з курінням, уживанням наркотиків та іншими прикладами самовбивчого ставлення українців до власного здоров'я, алкоголізм яскраво ілюструє той факт, що половини смертей в Україні (за оцінкою фахівців, 55 % 2006 р.) можна було б уникнути.

Поганою новиною є те, що Україна ще не досягла демографічного дна. Середній вік молодої матері-українки на час народження її першої дитини становить 23 роки. Це приблизно дорівнює аналогічному показникові Англії кінця XIX століття. Неважко передбачити, що згодом дівчата в Україні будуть відкладати одруження та народження дитини до пізнішого віку, як це вже сталося у Західній Європі та Північній Америці. Відповідно, падатиме народжуваність, яка й так уже дуже низька: пересічна українська жінка дає життя 1,1 дитині, що є одним з найнижчих показників у Європі!

Доброю новиною є, однак, те, що від декількох років в Україні спостерігаються малі, майже мікроскопічні, але все-таки обнадійливі зміни: індекс народжуваності зростає, індекс смертності падає. Як пишуть фахівці-коментатори, Україна перейшла з «дуже критичної» ситуації у «просто погану».

Ці цифри і факти менш або більш відомі. Завдання науки – не нагромаджувати фактів, відкривати нові способи думання про них. Народження і смерть є двома найнезаперечнішими фактами людського існування. Відповідно, погляд на них через оптику демографії може допомогти зрозуміти, де ми є і що з нами робиться.

Ця оптика дає змогу виопукло побачити двозначність української ситуації: сучасна Україна наче застрягла у своєму переході. З одного боку, вона ввійшла до 60 націй «старого», чи, точніше сказати, «старіючого світу», де велика демографічна трансформація уже закінчилася. З іншого боку, кількісні зміни (пониження народжуваності, шлюбності та кількості дітей у сім'ї) в Україні не переросли у зміни якості життя – принаймні не так радикально і переконливо, як «на старому Заході». Це особливо видно зі скандально низької тривалості життя в Україні: для теперішніх 25-річних чоловіків вона, як 1912 року, для жінок – як у середині 1950-х років.

Іншими словами: універсальна формула модерного світу – «більше, і більше, і більше, швидше, і швидше, і швидше» – в Україні, як і в більшості країн Східної Європи, не конче означала «краще, і краще, і краще». А тим паче, не означала «безпечніше, і безпечніше, і безпечніше». У кожному разі, якщо б коли-небудь дійшло до суду над модерністю, як над добою великих змін, український випадок послужив би добрим свідком звинувачувальної сторони. Він, показав би, серед іншого, що занепад традиційного й утвердження модерного світу не були тут наслідком лише науково-технологічного прогресу. Насправді, найбільшим вторгненням модерності у традиційний світ – вторгненням, яке й привело до його викоренення, як-от, у випадку українського села чи єврейських містечок (штетлів) – стали дві світові війни, революція та пов'язані з ними репресії.

Впровадження регіонального аспекту української демографії показує ще один «вивихнутий» бік місцевої модернізації: у сучасній Україні найкраще і найбезпечніше жити не в її зурбанізованому індустріальному серці – Дніпропетровській, Донецькій і Луганській областях, а в переважно сільській частині (Буковині, Галичині та Закарпатті, Хмельницькій області – див. карту), хоча, згідно з тими обіцянками, які несла з собою модернізація, все мало би бути навпаки.

Велика демографічна трансформація закінчується великою демографічною кризою. Наступні 20–30 років демографічна машина нарешті зупиниться, цього разу – по всій земній кулі. Попередньо допровадивши до нових змін: Америка може стати мексиканською, Європа – ісламською, Росія – китайською. Хто думає, що Україні вдасться тихо відсидітися, помиляється: Україна посідає четверте місце – після США, Росії, Німеччини – у списку країн, через які проходять наймасовіші міграційні потоки.

Заким і якщо взагалі ці зміни стануться, ми не раз і не два чутимемо песимістичні мальтузіансько-шпенглерівсько-гантінгтонські пророцтва про остаточне вичерпання земних ресурсів, занепад Заходу і конфлікт цивілізацій. До цих пророцтв варто дослухатися, але не обов'язково їм вірити. Як свідчить історія, правдивість таких прогнозів обернено пропорційна їх масштабності. Справдяться ці пророцтва чи ні, залежатиме від того, чи вдасться за такий короткий час знайти радикально нові рішення – як-от, до прикладу, відкриття нових ресурсів енергії. Розв'язки не конче мають бути технологічними. Серйозним викликом

Народжуваність і смертність в Україні, 2001 р.

Що насиченіша фарба, то вища народжуваність на першій карті й нижча смертність на другій
 Джерело: <http://www.gmdh.net>

буде інтеграція мігрантів. Скажімо, їх притік може стати порятунком для України, яка вже старіє: вони, серед іншого, можуть замінити майже 5 млн українців, які на заробітках на Заході та в Росії. Політично ж міграція може стати новим джерелом нестабільності, якщо не буде погамоване зростання ксенофобії. Мова йде не тільки про релігійні чи етнічні відмінності. Зерно конфлікту приховане ще й у тому, що діти з багатодітних і бідних сімей мігрантів матимуть інші цінності, аніж українські діти-одиначки.

Ключ до українського успіху мав би лежати в побудові стабільної політичної та динамічно економічної системи. Однак, як показує статистика народжуваності і смертності, поліпшувати ситуацію, звертаючись лише до політики чи лише до економіки, – марна річ. Можна заохочувати дітонароджування, але не народжуваність; можна боротися зі смертністю – але не можна побороти смерті. Сергій Капіца недавно назвав сучасну демографічну кризу страшнішою за чуму і світову війну, бо вона сягає до глибин людського ества, до її духовної сфери (<http://www.izvestia.ru/obshchestvo/article3112917/>). Український – чи, до слова, російський, приклад підтверджує цей висновок: висока смертність тут неприродно висока навіть після того, як були усунуті такі її зовнішні чинники, як війни та репресивні режими. Звільнені від цих чинників, ми дедалі більше усвідомлюємо, що наше життя, смерть та інші неприємності пов'язані з нашими суспільними цінностями. А це свідчить, що їх потрібно серйозно обговорювати. Це вже, однак, тема для наступної розмови.

Цінності

Історики, на відміну від політиків, не люблять круглих дат та видовищних подій, а щонайменше ставляться до цих дат і подій з деяким скепсисом. Історія, як кріт, сліпа і працює малопомітно. Відповідно, сучасний світ починається не від видовищної терористичної атаки на Нью-Йорк 2001 року, падіння Берлінського муру 1989 року чи, навіть, закінчення Другої світової війни 1945 року. Найкращим претендентом на цю роль є 1956 рік, коли сталося аж декілька важливих подій. Кожна з них по-своєму відбилась на сучасному світі. Першою була Суецька криза. Вона звістила перетворення близькосхідного питання в одну з центральних проблем сучасної геополітики. По-друге, доповідь Хрущова на XX з'їзді КПРС, а за нею – повстання у Будапешті «припечатали» сталінізм. Після цього комунізм раз і назавжди втратив і свій притягальний революційний образ, і свою репресивну силу. Тому його падіння стало справою часу.

І, нарешті, того ж самого року відбулася маловидовищна, однак, не менше революційна подія: США стали першою країною у світі, де більшість робочої сили і національного доходу зосереджувалися не в промисловості, а тим паче, у сільському господарстві, а у сфері послуг. Відтоді й дотепер США є лідером у зміні структури виробництва настільки, що головна роль сфери послуг стала нормою у всьому світі, за винятком декількох африканських й азійських країн (див. таблицю і карту):

Структура валового річного доходу, вибрані країни (2007 р., оцінка)

КРАЇНА	Структура доходу, у %
Афганістан	
Сільське господарство	
Промисловість	38
Послуги	24
Прилітка: дані не включають виробництва опіуму	38
Албанія	
Сільське господарство	21.7
Промисловість	20.3
Послуги	58
Великобританія	
Сільське господарство	0.9
Промисловість	23.6
Послуги	75.5
Об'єднані Арабські Емірати	
Сільське господарство	1.8
Промисловість	59.3
Послуги	38.9
США	
Сільське господарство	0.9
Промисловість	20.6
Послуги	78.5
Україна	
Сільське господарство	9.2
Промисловість	32.6
Послуги	58.2
Світ	
Сільське господарство	4
Промисловість	32
Послуги	64

zaxid.net

Карта виробництва у сфері послуг, у % до США

Джерело: <http://www.cia.gov>

Зміни в характері праці збіглися з появою нової якості життя. Жити стало комфортніше і безпечніше. А це зумовило й інші зміни, які за браком кращого терміна, можна назвати «ментальними». Емпіричним доказом цього є світове дослідження цінностей (World Values Survey), що ведеться від 1981 року, і яке відтоді й аж до 2006 року охопило більшість (80 %) населення земної кулі. Це дослідження, серед іншого, підтверджує, появу в 1950–1970-х роках покоління, котре є носієм нових, так званих постматеріальних цінностей, тобто прагне до максимального самовираження, відзначається скептичним ставленням до влади, релігії та ідеологій, схильне довіряти інституціям, а не окремим особам, чутливе до навко-

лишнього середовища і терпиме до девіантних груп (наприклад, гомосексуалістів).

Хоча від початку 1990-х років чергова хвиля поширення таких цінностей значною мірою пов'язана з падінням комунізму, сам факт їхнього поширення ніби підтверджує слухність Карла Маркса, головного комуністичного божища: зміни в економічному базисі таки спричинюють зміни в надбудові. Маркс, однак, був не єдиним теоретиком, який пояснював людську поведінку економічними поняттями. У ширшому контексті, марксизм можна віднести до так званих модернізаційних теорій, які твердили, що економічний розвиток переплавить культурні відмінності у великому модернізаційному тиглі й приведе до позитивного «кінця історії» – чи то у вигляді повної й остаточної перемоги комунізму, чи то внаслідок універсального торжества лібералізму.

Посткомуністична трансформація Східної Європи, як і перед тим падіння колоніальної системи в Азії й Африці, показують, однак, дуже мало слідів прогнозованого зближення і злиття. Більшість країн рухаються не одним битим магістральним шляхом, а власними стежками. Виглядає, що більше сенсу має інша велика теоретична школа, представники якої, вслід за Максом Вебером, не поділяють економічного детермінізму Маркса. На відміну від марксистів, «максисти» твердять, що капіталізм – чи, у ширшому значенні, модерність – завдячує своїй появі специфічному історично-культурному середовищу (для Вебера ним був протестантизм). Капіталізм можна експортувати поза межі

його історичної батьківщини – Великобританії і США. Залишається, однак, великим питанням, чи прийметься він як екзотична рослина на новому ґрунті. Оскільки культурні відмінності живучі, то різні суспільства прийдуть до модерності по-різному, як і по-різному будуть у ній щасливими чи нещасливими.

Парадоксально, але досвід останніх десятиліть підтверджує слухність обох шкіл. Головний засновок модернізаційної теорії – що індустріалізація сильно змінить світ і трансформує цінності – виявився правильним. З іншого боку, традиція повсюди виявляє подиву гідну живучість, і то навіть у США, які є архетипом модерного суспільства. А тому образ одного великого «МакСвіту» виглядає великою ілюзією. Ми бачимо щораз менше доказів універсальної конвергенції, а дедалі більше того, що можна назвати якщо не цивілізаційним конфліктом (Гантінгтон таки сильно перебільшує!), то принаймні цивілізаційними різницями.

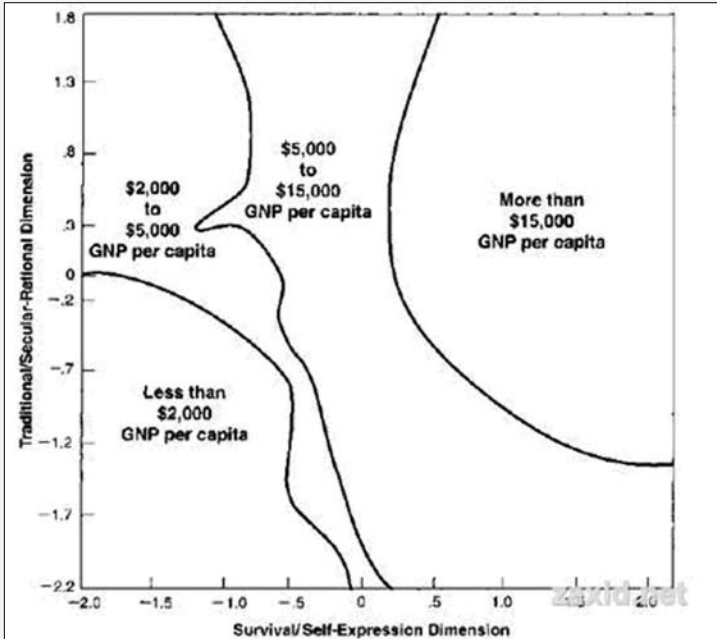
Тому в сучасній науці добрим тоном стало говорити не про одну, а про «множинні модерності» (*multiple modernities*, Самуель Айзенштадт), За словами відомого фахівця з економічної історії Дейвіда Ландеса, «якщо ми можемо чого-небудь навчитися з історії економічного розвитку, то це що культура робить велику різницю». Роберт Патнам – інший фахівець, того разу з політології, – формулює цю тезу інакше: куди ми потрапимо, залежить від того, звідки ми прийшли.

Поєднання двох тенденцій добре видно на загальній цивілізаційній карті світу (див. обкладинку), складеній

на основі World Values Survey. На ній магістральний шлях розвитку («модернізацію») можна уявити собі як лінію, що проходить від лівого нижнього до правого верхнього кута, тобто як еволюцію від традиційних цінностей і цінностей виживання, з одного боку, до секулярно-раціональних цінностей та індивідуального самовираження, з іншого. Розміщення окремих країн на цій уявній діагоналі сильно пов'язане з розміром їхнього валового доходу – від менше 2 000 тис. американських доларів на особу річного доходу в країнах у лівому нижньому кутку до більш аніж 15 000 тис. у правому верхньому (дані на 1997 р., див. нижче).

Іншими словами, цінності таки «мажуться» на хліб: традиційніші й закритіші суспільства є водночас суспільствами біднішими, тоді як суспільства з вищим індивідуалізмом та вищими секулярно-раціональними цінностями живуть багатше. Цю карту можна перевести на мову політичних поділів: ліві та ліберали хочуть бачити свою країну у верхньому правому («успішному») кутку, праві й традиціоналісти – в нижній (традиційно-релігійній) частині. Теоретично, усі країни мають шанси потрапити у правий верхній кут. Однак багато, якщо не більшість, до нього ніколи не потраплять і через власні структурні обмеження, і через небажання та спротив власних еліт.

Ця карта – яскрава ілюстрація того, як працює історія. Першою і найзагальнішою лінією поділу між різними країнами – «хто куди потрапив» – є релігійна: найуспішнішими й наймодернізованішими є країни з протестантською та конфуціанською етикою, «невда-

Джерело: Ronald Inglehart, Wayne E. Baker, Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values // American Sociological Review. Vol. 65, No 1: Looking Forward, Looking Back: Continuity and Change at the Turn of the Millenium (Feb., 2000), p. 19–51.

хами» є мусульманські та поганські країни. Класичне християнство – в «золотій середині». Всередині нього виразно виділяються «католицька» та «православна» зони. Відмінності між ними особливо помітні, якщо звернути увагу на водорозділ, що проходить серед

колишнього комуністичного табору і ділить посткомуністичні країни на «католицькі» та «православні» країни.

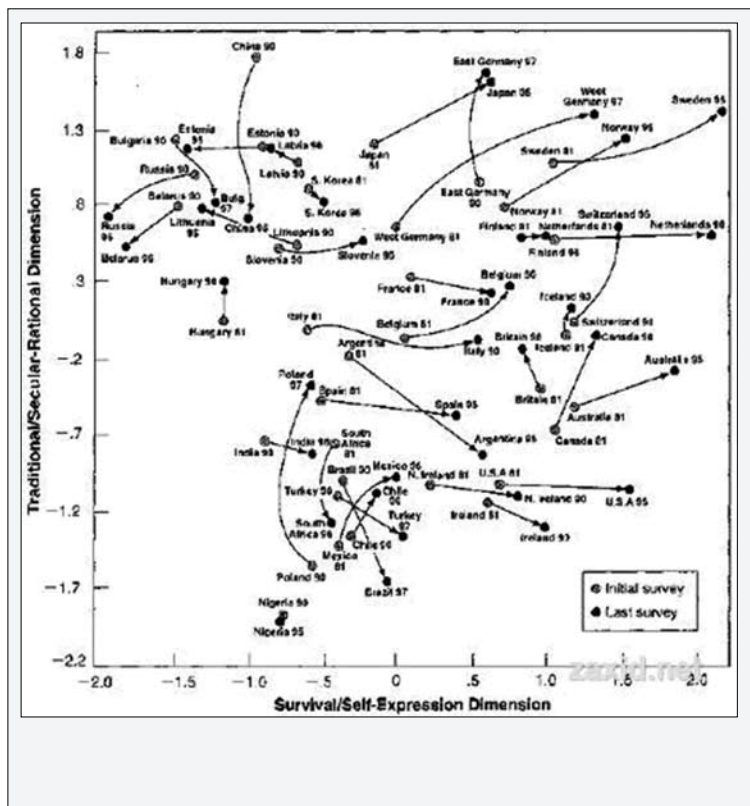
Іншою великою лінією є розподіл між країнами, що зазнали на собі комуністичного експерименту, і тими, яким пощастило більше. Скажімо, населення Східної Німеччини за своїми поставами ближче до естонців чи чехів, аніж до західних німців. А всередині комуністичного табору виділяються ще дві підгрупи: ті, що були просто комуністичними, і ті, що були комуністичними та радянськими. Ще одним критерієм групування є вчорашні імперії та їхні колонії – як це показує близькість англومовних та іспаномовних країн чи колишніх республік СРСР.

На жаль, ця схема не дає змоги спуститися з міжнаціонального і національного рівня на дрібніший, регіональний рівень аналізу. Адже відомо, що і економічні показники, і цінності не групуються зручно вздовж національних кордонів, а ріжуть країни на менші території, які можуть творити наднаціональні мезарегіони разом з територіями сусідніх держав. Класичним прикладом є колишня габсбургська Галичина. Дослідження посткомуністичної виборчої поведінки показують, що українська частина за своєю виборчою поведінкою і політичними традиціями більше схожа до польської (Малопольщі), аніж до «Великої України» – подібно як Малопольща більше схожа до української Галичини, аніж до Великопольщі. Так само габсбургська Трансильванія сильно відрізняється від Румунії, а більше схожа на українську Галичину. Є багато

підстав виокремити серед колишніх комуністичних країн мезарегіон, територія якого в головних рисах збігається з колишніми землями Габсбургської імперії. Подібно до живучості «Візантії після Візантії», довготривалість «Габсбургської імперії після Габсбургів» є доказом, що старі політичні кордони можуть мати більшу силу за сучасні.

Ці висновки звучать дуже втішно для істориків, бо виправдовують їхню професію: історія має таку вагу, і різні траєкторії трансформації можуть бути пояснені за допомогою докладного історичного аналізу. Однак ніде правди діти: вони, ті висновки, звучать мало-оригінально і досить банально, вміщаючись у рамки «кухонної філософії». Єдиний по-справжньому оригінальний висновок полягає в тому, що якими б важливими не були історичні чинники і релігійні поділи, «хто потрапить куди» залежить насамперед від волі національних еліт. Національні держави формують і траншують цінності за посередництвом освіти і масмедій, а тому поділи між окремими націями можуть виявитися сильнішими за релігійні чи які інші відмінності.

Отже, історія впливає на наш рух, створюючи окремі коридори (чи, краще сказати, різні модерності), але вона не усуває можливості самого руху, переходу з однієї групи до іншої. До прикладу: попри різний повоєнний досвід, Західна і Східна Німеччина таки зближуються між собою. З іншого боку, сам рух не обов'язково має бути одностороннім: дослідження останніх двох хвиль показують регрес у випадку

Білорусі та Росії. Хоча їх населення у 1990-х роках зазнало впливу глобальної поп-культури, інтернету, західних фільмів тощо, воно еволюціонує назад до традиційних цінностей (див. схему, що показує, як і наскільки змінилася позиція різних країн у 1990-х роках).

України на цій схемі нема. Вона була вміщена лише в останню хвилю досліджень. А тому її нема поки що з чим порівнювати. Можна лише дуже гіпотетично, вслід за українськими соціологами, стверджувати, що від кінця 1990-х в українському суспільстві сталися важливі зміни, які й вивели Україну на іншу траєкторію розвитку, аніж Білорусь і Росію. Найсильніший вибух спостерігався під час Помаранчевої революції та в перші пореволюційні місяці. Саме тоді зафіксовано безпрецедентне зростання інституційної довіри, яку, нагадаю, вважають однією з найхарактерніших постматеріальних цінностей. Опитування останніх років показують двозначність української ситуації: революційний ефект ще спостерігається, але сила його помітно вщухає. Принаймні рівень інституційної довіри повернувся до старих, «дореволюційних» показників.

Ми не маємо в руках відповідних досліджень, що стосуються найбільших українських міст, бо, як відомо, саме міста є осередком і генератором змін (про окреме дослідження, яке стосується регіонів, говоритимемо далі). Виняток становить Львів. Влітку 2007 року GfK провело опитування місцевого населення з особливим наголосом на цінностях. Результати підтвердили існування в місті досить чисельної групи, що є носієм постматеріальних цінностей. Зазвичай, до цієї групи належать люди молодшого віку. Носії традиційних цінностей натомість представлені однаковою мірою сильно в усіх вікових групах. Оскільки постматеріалісти виявляють сильнішу схильність емігрувати зі Львова й України, то вони, отже, зміцнюють позиції традиціоналістів, а це дуже обмежує радикальні зміни.

Повертаючись до World Values Survey, повторимо, що його результати і висновки не відкривають аж так багато нового. Вони, однак, допомагають надати сенсу нашим значною мірою безсенсовним українським дискусіям. Вони, зокрема, підтверджують слушність тих істориків, які закликають думати не лише в категоріях швидких і революційних змін, а й тривалої перспективи. Україна потрапила відразу в декілька невідрадных кластерів: православний, комуністичний, радянський. Якщо зі спадщиною останніх двох ще можна собі дати ради в найближчому майбутньому, то перший не зникне за одну ніч.

Українська ситуація має і свій промінь надії. Сучасна Україна розділяє декілька історичних спадщин і належить до декількох цивілізацій, тому, відповідно, її минуле витворює широке поле для вибору головного вектора розвитку. Зміни на світовій карті цінностей протягом 1990-х років показують, що навіть «неможливе – можливе», якщо на це є воля та згода національної еліти. Було би простим і дешевим трюком перекинути відповідальність за сучасний невідрадный стан лише на політичні еліти. Направду, цю відповідальність повинна розділити вся еліта – і не останньою чергою – еліта інтелектуальна, яка з уваги хоча б на формальний статус (з того, з чого вона живе й за щ одержує платню) покликана думати й пропонувати нові розв'язки.

Україна потребує зміни парадигми мислення. З історії науки знаємо, що ці зміни приходять ані швидко, ані легко. Вони є наслідком позанаукових чинників –

насамперед появи нової реальності, яку не можна задовільно описати звичною науковою мовою, та довгої і затяжної кризи, спровокованої цією неможливістю. Українська криза почалася не сьогодні й не вчора, а критика старих інтелектуальних моделей ведеться щонайменше від 1920-х років. Парадоксально, але саме затяжний характер цієї кризи дає просвіток надії: сова Мінерви – символ критичного розуму – любить вилітати в сутінки.

Тут наважуся дати одну просту пораду: брак правильних відповідей залежить від браку правильно поставлених запитань. Досі українські дискусії зосереджувалися навколо одного, центрального запитання: «Що таке Україна?» або «У чому суть української ідентичності?» Значною мірою воно було спровоковане страхом, що українська ідентичність zagrożена – модернізацією, комунізмом, російськими і польськими впливами тощо. Після падіння комунізму, а ще більше після Помаранчевої революції видно, що ці загрози відійшли в минуле. Ми боїмося з інерції. Тепер головні запитання такі: «Якою має бути Україна?» і «Де її місце в цьому динамічному, конкурентному і жорсткому (щоб не сказати: жорстокому) світі?»

Пошуки відповіді на ці запитання вимагають від нас перенести центр наших дискусій з ідентичностей на цінності, які, власне, і рухають сучасний світ. А для цього нам потрібно відійти від мови лише цифр і соціологічних опитувань – вони ефективні хіба що для побудови політтехнологій і нетривалих вигод – а вже думати на довшу мету й стратегічно.

Безпека

Шукати цінності, що об'єднують Україну, може виглядати дивним а навіть підозрілим заняттям. Що спільного може бути в цій країні, розділеній мовно, релігійно – і, як твердить дехто, – навіть цивілізаційно? Тези про «розподіл України», про «дві України», котрі, як Кіплінгові близнята, «ніколи не зійдуться», глибоко вкорінені в українські дискурси і дискурси про Україну. Заперечувати їх – це так само, як заперечувати, що сонце сходить на Сході й заходить на Заході. Вони стали майже аксіоматичними.

Від часів Коперника ми знаємо, однак, що сонце насправді не сходить і не заходить. Його рух навколо землі – це те, що нам здається, а не те, що є насправді. Подібно з цінностями: якщо нам здається, що в Україні немає спільних цінностей, то це не конче означає, що їх таки немає. Ми їх не бачимо, чи точніше сказати, не хочемо їх бачити головно з двох причин. Першою є наша звичка називати цінностями тільки те, що добре й красиво звучить. До прикладу: коли нас просять назвати найважливіші нам цінності, то ми говоримо, зазвичай, про добробут, справедливість, порядок тощо (див. таблицю на наступній сторінці).

Щоденний досвід, як і численні опитування показують, що ці три цінності не конче суміщаються у нашій голові: заради власного добробуту ми часто готові порушити порядок чи пожертвувати справедливістю. Ми, однак, не спішимо визнати прагнення до власного добробуту цінностями – це означало б

самозвергнення з висот власної самоповаги до низьких істин про приземлені мотиви нашої поведінки. А погодьмося, що більшість з нас не готова стати лицем перед такою правдою.

По-друге, навіть якщо ми готові визнати, що цінності можуть бути негативними, ми не спішимо визнати їх своїми цінностями. Ми схильні приписувати їх своїм опонентам і ворогам: ми – добрі (справедливі, порядні тощо), вони – погані (несправедливі, непорядні). Іншими словами, цінності стають засобом і жертвою «іншування». А оскільки ми, мешканці України, політично, релігійно, мовно таки сильно відрізняємося один від одного, то ми припускаємо, що основою наших розбіжностей є відмінні цінності.

Тут ми мусимо впровадити трохи термінологічної ясности. Перед тим, як говорити, які наші цінності, варто в'яснити, що таке цінності взагалі. Одразу скажемо, що цінності – це дуже розмите й погано означуване поняття. Ще на початку 1980-х років налічували майже 180 різних їх визначень. Останні двадцять років ані не поменшили їх кількості, ані не внесли

Цінність	%
Добробут	46,5
Справедливість	44,3
Стабільність	40,9
Права людини	37,4
Порядок	36,1
Рівність перед законом	30,2
Свобода	18,1
Духовність	14,6
Патріотизм	13,1
Взаємодопомога	10,1
Ефективність	4,1

Джерело: Опитування «Рік після Майдану. Сприйняття українських громадян», проведене Національним Інститутом Стратегічних Досліджень, листопад 2005.

більшої ясності. Цінності – це як лохнеське чудовисько чи неопізнані літальні об'єкти: всі про них говорять, але ніхто не може їх вловити. За таких обставин, легше сказати, чим не є цінності, аніж те, чим вони є: цінності не є інтересами. Цінності й інтереси об'єднують те, що обоє є мотиваційними чинниками людської поведінки. На відміну від інтересів, цінності, однак, значно глибші й сильніші, тому в щоденних розмовах чи наукових дослідженнях їх часто протиставляють одні одним («цінності проти інтересів»). Інтереси найчастіше пов'язують з матеріальними благами та вигодами (гроші, земля, посада та ін.). Інтереси, зазвичай, можна примирити між собою, і так насправду вони часто стають предметом перемовин і компромісу. На відміну від інтересів, цінності не підлягають торгіві. Люди можуть відносно легко помиритися навколо своїх інтересів, але вони готові перегризти один одному горло, коли заходить мова про цінності.

Отже, цінності є тими підставовими чинниками нашої поведінки, які пришвидшують биття нашого серця і запоморочують нам голову. Вони підштовхують нас не тільки на найбільшу підлість, а й на високі подвиги, навіть на самопожертву. Що є цінностями в тому чи тому суспільстві, не дасться визначити раз і назавжди: вони можуть мінятися разом з усім суспільством. Є, однак, дві підставові й незмінні цінності: власна ідентичність та власна безпека. Як вважають фахівці, ідентичність і безпека – наскільки фундаментальні, наскільки доконечні для уселюдського задоволення, що заради них люди будуть робити майже

все, навіть порушувати усталені норми чи жертвувати інтересами.

Перейдімо від теорії до мови цифр. Почнімо з української виборчої статистики, як і за кого голосували українці впродовж 1990–2007-х років. Попри помітні різниці та коливання, тут помітні щонайменше дві виразні й стабільні тенденції:^{*}

- по-перше, серед усіх можливих комбінацій, більшість українців віддає перевагу тим партіям і кандидатурам, які уособлюють центр; найменші шанси на перемогу мають ті кандидатури та партії, котрі презентують політичний екстремізм – байдуже, лівий чи правий, справжній чи уявний. Зрозуміло, що ця уява регіонально поділена: для східних областей України найбільшою загрозою уявляються українські націоналісти, для західних – комуністи і проросійські кандидати. Це не усуває, однак, підставового факту: ані націоналісти, ані комуністи чи будь-які інші «екстремали» не можуть набрати більшості голосів на національному (часто їм не вдається це навіть на регіональному рівні);

- по-друге, український виборець надає перевагу тим кандидатам, яких добре знає, навіть якщо їхні моральні цінності могли б бути набагато кращі. Український виборець надає перевагу тим кандидатам, до яких звик і від яких може не чекати великих несподіванок. Головним критерієм є принцип «старий злодій кращий від нового демократа».

^{*} Тут користуюся спостереженнями та висновками київського соціолога Євгена Головахи.

Отже, основою виборчої поведінки українських громадян є дуже раціональне і по-людськи зрозуміле бажання мінімізувати ризик. Український виборець виразно прагне до стабільності і передбачуваності. Безпека є тією підставовою цінністю, що мотивує його поведінку.

Українська влада, як здається, досить рано зрозуміла це прагнення і цинічно з нього користалася. Леонід Кучма 1999 року робив усе, щоб у фіналі президентських виборів його головним суперником був не поміркований Мороз, а «екстреміст» Симоненко, бо це майже автоматично гарантувало йому перемогу. Глеб Павловський зізнався (див.: <http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2004/11/16/130>), що під час президентських виборів 2004 року розрахунком Кучми було розіграти сценарій голлівудівського блокбастера «Чужий проти хижака» (Ющенко – чужий, Янукович – хижак). Провокуючи страх перед «бандерівцем» Ющенком на Сході, та «бандюком» Януковичем на Заході, він розраховував довести Україну до стану «передчуття війни», а тоді запровадити надзвичайний стан, скасувати конституцію і так відкрити собі дорогу до третього, президентського терміну.

Не знаю, скільки в цих словах правди, але уявімо собі, що 2004 року партія влади поставила б не на Януковича, а, скажімо, на спокійнішого й передбачливішого Тигіпка. Чи можлива була б тоді не те що Помаранчева революція, а й взагалі перемога Ющенка? Не секрет, що багато виборців голосували не так за нього, як зі страху перед двічі судженим

Януковичем та «донецькою мафією», яку він уособлював.

Роль безпеки як підставової цінності добре помітна й у ставленні українців до інших етнічних груп. Від початку 2000-х років серед українців виразно помітне зростання відчуженості до інших національностей (див. таблицю). Важливо, однак, зрозуміти, що ця тривожна тенденція не пов'язана тільки зі зростанням ксенофобії та посиленням етнічних стереотипів – тут ввійшли в гру інші чинники, пов'язані з появою нової загрози. Помітно, що перелом у ставленні до чужинців настав 2002 року, тобто відразу після терористичної атаки в Нью-Йорку 11 вересня 2001 року. Іншими словами, українці хочуть «закритися» від загрози світового тероризму. Відповідно, найбільшу нехить українці відчують до тих національностей, які для них є уособленням цієї загрози: арабів, афганців, чеченців (див. таблицю на наступній сторінці).

Подібна динаміка помітна у ставленні до НАТО: ще декілька років тому більшість українців (56–60 % 2002) готові були підтримати євроатлантичну інтеграцію України. Після натовського бомбування Югославії та американської окупації Іраку ** кількість прихильників НАТО різко впала (до 25,1 % у серпні 2006). Характерно, що популярність ідеї вступу до Європейської спільноти впала менш відчутно з 56 2002 р. до 50,5–50% 2006 р., бо Європа, на думку багатьох українців, не становить такої загрози їхній безпеці, як НАТО.

** Тут треба додати, що більшість українців не розрізняє НАТО від США і думає, що війну в Іраку веде не США, а НАТО.

Індекс національної дистанційованості (шкала 1–7 балів)

Національна дистанційованість населення України від:	Індекс національної дистанційованості (шкала 1–7 балів)									
	1994	1996	1998	1999	2000	2001	2002	2004	2005	2006
Азербайджанців	4,4	4,6	4,7	4,8	4,8	4,9	5,8	5,8	5,7	5,8
Американців							5,4	5,5	5,4	5,7
Арабів							6,1	6,1	6,0	6,1
Афганців							6,2	6,2	6,1	6,1
Білорусів	2,7	2,6	2,5	2,4	2,8	2,7	4,2	4,1	3,9	4,1
Бразилців	4,9	5,0	5,1	5,0	5,4	5,3	5,4	5,5	5,4	5,5
Євреїв	3,8	3,8	3,9	3,8	3,9	3,9	5,1	5,1	5,0	5,2
Китайців							5,9	5,9	5,8	5,9
Кримських татар	4,6	4,8	4,8	4,9	4,9	5,0	5,6	5,5	5,4	5,5
Молдован	4,6	4,7	4,8	4,8	5,1	5,1	5,3	5,2	5,1	5,4
Негрів							6,0	5,9	5,9	5,9
Німців	4,5	4,6	4,8	4,7	4,8	4,9	5,2	5,2	5,1	5,3
Польків	4,4	4,5	4,6	4,5	4,8	4,9	5,0	5,0	4,8	5,0
Росіян	2,3	2,1	2,0	1,9	2,3	2,2	3,3	3,1	3,1	3,2
Румун	4,7	4,9	4,9	4,9	5,2	5,2	5,4	5,4	5,1	5,3
Сербів	4,8	5,0	5,1	5,1	5,4	5,4				
Словаків	4,6	4,8	4,8	4,8	5,0	5,0	5,1	5,1	4,9	5,1
Турків	4,9	5,2	5,3	5,4	5,6	5,6	5,9	5,9	5,7	5,8
Угорців	4,6	4,8	4,9	4,8	5,1	5,1	5,4	5,4	5,1	5,3
Українців	1,8	1,4	1,5	1,5	1,6	1,6	2,4	2,2	2,2	2,1
Українців інших країн			3,9	3,8	4,0	4,1	3,5	3,4	3,1	3,2
Циган	5,1	5,3	5,4	5,5	5,6	5,7	6,0	6,1	6,0	6,1
Чехів							5,3	5,3	5,1	5,3
Чеченців						6,1	6,3	6,4	6,4	6,3
Інтегральний індекс	4,4	4,5	4,6	4,5	4,7	4,8	5,3	5,3	5,1	5,3

Джерело: «Українське суспільство» соціологічний моніторинг інституту соціології НАН України 1992–2006

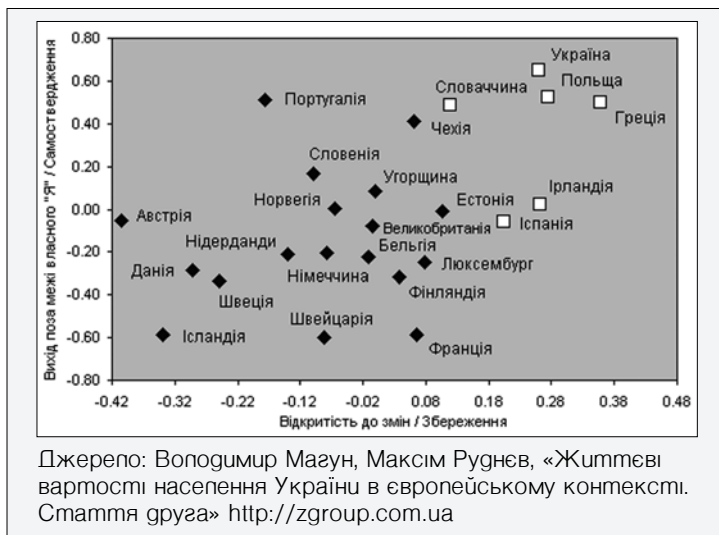
Спадання популярності НАТО і, меншою мірою, ЄС, пропорційно обернена до динаміки зростання популярності «східного вибору»: кількість охочих вступити в союз з Росією, Білоруссю та Казахстаном зросла від 50 % у жовтні 2003 р. до 64,8 у серпні 2006 р. У свідомості значної частини мешканців України, головна загроза їхній безпеці йде зі Заходу, а не зі Сходу.

Проте навіть наголошування на популярності «східного вибору» не відображає всієї складності української ситуації. По-перше, коли в Росії була чеченська війна, більшість українців навіть на Сході не спішила до союзу з нею, і кількість прихильників «східного вектору» була відносно невелика. По-друге, навіть тепер, коли «західний вибір» уступає «східному», якби в Україні відбулися відповідні референдуми за вступ до «західного» чи «східного» союзу, то, правдоподібно, обидва б виграли. Бо так насправду, кількість стійких прихильників «східного» чи «західного» вибору в Україні становить виразну меншість. Між ними перебуває досить значна група, яка відповідно до обставин, може приєднуватися до одної або іншої групи. А є ще одна група, котра хоче бачити себе і свою країну одночасно і на Заході, і на Сході – за принципом «і Богові свічку, і чортові копійчку».

Над цими настроями можна розпачати чи, навпаки, сміятися з них. Краще було б, однак, їх зрозуміти. Для цього треба перенестися від сучасного до минулого. Впродовж «короткого ХХ століття» (1914–1991) Україна декілька разів потрапляла у вир великих геополітичних криз та воєн, терпіла від репресивних режимів. Від 1914 і до 1945 року на українських землях

не своєю смертю загинули щодругий чоловік і щочетверта жінка. Демографи кажуть, що жоден інший європейський народ, окрім єврейського, не зазнав пропорційно стільки втрат, як українці. Пам'ять про вбитих, закатованих, зниклих чи вивезених родичів живе майже в кожній українській сім'ї. Звідси зрозуміле майже інстинктивне бажання українців максимально застрахуватися чи втекти від будь-якої нової загрози, звідки б вона не приходила – зсередини чи зовні – і відповідно, вичікувати чи відтягувати свій вибір, якщо він може обернутися новим конфліктом.

Ця українська риса ще виразніше помітна в порівнянні з іншими європейськими країнами (див. горизонтальну шкалу на схемі нижче).

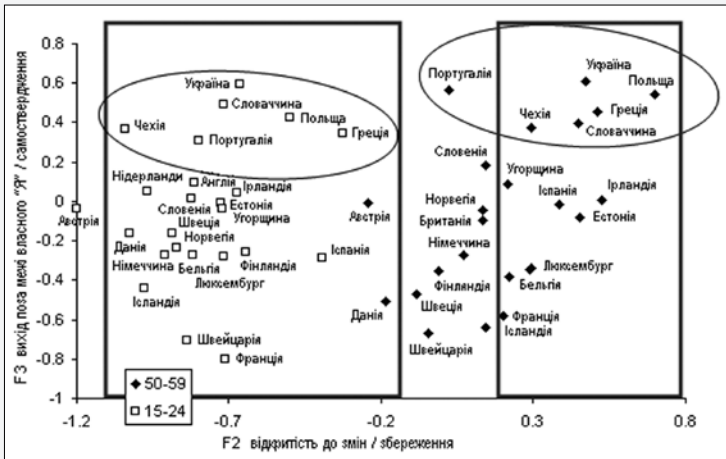
Всеєвропейське опитування 2004–2005 року виразно показує, що Україна характеризується помітно вищою, аніж більшість країн Євросоюзу, орієнтацією на вартості збереження (бути скромним, поводитися правильно, дотримуватися звичаїв, уникати всього, що загрожує безпеці, мати сильну державу, яка могла б захистити й гарантувати безпеку тощо) і спадає значущість відкритості до змін на шкоду вартостям відкритості до змін (пригод і ризику, життя, сповненого вражень, можливості робити те, що дає втіху, можливості собі догоджати, новизни й сюрпризів, оригінальності, творчості тощо).

Серед різних пояснень цієї української особливості автори дослідження виокремлюють одну, історичну: «З огляду на масштаби знищення людей у радянські часи, можна припускати, що це (радянське. – Я. Г.) суспільство впливало на вартості не лише через систему соціалізації й поточного соціального контролю, а й через механізми штучного генетичного добору» (<http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=182>). Покликання на радянську спадщину, однак, не виявляє, чому на крайньому полюсі шкали «відкритість до змін – самозбереження» поряд з Україною опинилися ще п'ять країн: Польща, Греція, Іспанія, Ірландія та Словаччина. Комуністичний режим був теж у Польщі та Словаччині, але ані за часом свого тривання, ані за мірою репресивності він не може дорівнювати і близько до того, що робилося в Українській РСР, і його зовсім не було в Греції, Іспанії та Ірландії. Що зближує ці країни? – Передусім – периферійний статус стосовно

великих супердержав, котрі пробували встановити свою гегемонію на всьому континенті. Цей вразливий геополітичний статус поглиблював внутрішні розколи в кожній з них, і призводив до гострих громадянських або національних конфліктів, а у випадку Іспанії та Греції – ще й до встановлення репресивних військових режимів. У кожному випадку це означало особливо високий урожай жертв, а звідси сильне прагнення до самозбереження.

Зрозуміло, що історія тут не може пояснити всього. До того ж, вона не діє сама собою, а тільки через історичну пам'ять. З відходом тих поколінь, для яких пам'ять про конфлікти і репресії була живою, можна думати, що роль безпеки як цінності може спадати. Досить порівняти під цим оглядом дві вікові групи в Україні, 15–24 років та 50–59 років: молодь України ближча до своїх ровесників-європейців, аніж до старших українців (див. схему на наступній сторінці):

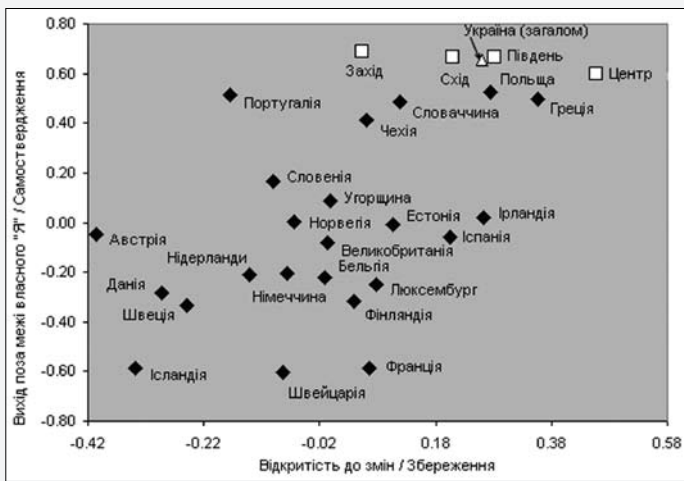
Для майбутнього України важлива не лише зміна поколінь, а й регіональний вимір: не секрет, що сильний регіоналізм був одним з найхарактерніших чинників української історії. Звернення до регіонального чинника приносить найбільшу несподіванку: виявляється, що найбільша різниця у вартостях, які сповідує населення, існує не між Заходом і Сходом, а між Заходом і Центром України. Для мешканців Західної України, на відміну від мешканців Центру, безпека не така важлива, а тому вони відкритіші до змін. Схід вартісно ближчий Заходові, ніж Південь, а тим паче, Центр України. Статистично це відображається так:

Розташування 24 європейських країн у просторі вартісних чинників, середні оцінки вікових груп 15–24 років і 50–59 років. Прямокутниками в кожній віковій групі обведено країни, які не мають статистично значущих відмінностей з Україною за чинником «Відкритість до змін – Збереження». Джерело: те саме, що й попередньо.

Захід України не відрізняється від 18, Схід – від 13, Південь – від 10, й Центр – лише від трьох (Греції, Ірландії та Польщі) з усіх 24 опитаних європейських країн.

Якщо перевести це на мову метафор, то в потязі «Україна–Європа» роль локомотива припадає, безумовно, Західній Україні. Однак російськомовний та індустріалізований Схід, на протипагу поширеному про нього стереотипу, не є останнім вагоном в європейському експресі, він слідує одразу за лідером.

Карта України з поділом на чотири макрорегіони
 Пджерело: те саме, що й попередньо.

У самому кінці плентається Центр. Опірність Центру до змін не виглядає дивною з огляду на його драматичну історію: саме цей регіон опинявся у самому епіцентрі революції, громадянської війни, голодомору та нацистського режиму, а зовсім недавно, 1986 року, ще й Чорнобильської катастрофи.

Кожен серйозний аналіз української ситуації допроваджує до двозначних висновків. Її рідко коли можна описати мовою «або-або», як це часто роблять масмедії. Така мова усуває варіанти «і-і» й «ані-ані», а ці варіанти якраз і характерні для способу думання значної частини українського населення. Соціологи називають цей стан «пострадянською амбівалентністю». Історики ж схильні бачити коріння цього стану перед 1991 роком, а навіть перед 1917: вони виявляють зразки його впродовж всієї сучасної української історії. Це типова постава людей у зоні великого й протяжного конфлікту, бо саме вона гарантує максимальні шанси на виживання.

Якщо ми приймемо цей погляд, то нам краще будуть зрозумілі події недавньої історії. Скажімо, досі збуджує подив й іронію зміна настроїв українців впродовж 1991 року: у березні того року більшість з них голосувала за збереження СРСР, хоча й у відновленій формі, тоді як у грудні більшість голосувала за вихід України з СРСР. Насправді, суперечність між референдумами березня і грудня 1991 року ілюзорна: і в першому, і в другому випадку значна частина, якщо не більшість українців голосувала за ситуацію status quo. Тільки що після невдалого московського перево-

роту в серпні 1991 року ситуація докорінно змінилася: зник старий імперський центр у Москві, і появився новий центр влади в Києві. І в обох випадках головними мотивами голосування були безпека і самозбереження.

В українському випадку присутність історії в сьогоденні дуже обмежує: набутий історично інстинкт самозбереження не сприяє радикальним змінам. Однак історія залишає великий шанс для маневру. Адже страх перед конфліктами забезпечує мінімум політичної стабільності і прагнення до компромісів. Якщо спробувати схарактеризувати українську ситуацію лаконічною мовою, то діагноз буде гранично простий: Україну розколюють різні ідентичності, але втримують спільні цінності. Тому то й Україна колеться, але не розколюється.

Ідентичності чи інтереси можуть бути взаємозаперечними (особливо, коли сума або доступ до матеріальних благ обмежені). Цінності ж часто не є взаємозаперечними – вони можуть підтримувати одна одну. Загроза безпеці провокує агресію проти інших, але безпека дозволяє кожній з груп лишити одна одну в спокої. Для ілюстрації звернімося до мовної проблеми. Опитування показують, що значна частина населення, особливо на Сході та на Півдні, вимагає, щоб надали російській статусу другої державної або ж офіційної мови. Ця вимога звучить як загроза для великої частини україномовного населення, особливо в Центрі та на Заході. Зрозуміло, йдеться не так про статус мови як такої, як про статус самих її носіїв: кожен з них не хоче

бути зведеним до громадян другого сорту. Врешті, це питання захисту власної ідентичности. Однак, коли ж у тому самому опитуванні запитують: «Яку другу мову, окрім української, мала б обов'язково вивчати Ваша дитина у школі», абсолютна більшість і тих, і тих вибирає англійську. Коли власна ідентичність не загрожена, нема потреби загрожувати ідентичності іншого.

Це відкриває великі можливості для вправних політиків. Андрій Курков дуже точно діагнував причини виборчого успіху Юлії Тимошенко 2007 року: «Она красиво молчит о вопросах, которые раскалывают страну». Мовчанка не може, однак, бути заміником стратегії – так само як безпека не дає простору для руху. Вона не неодмінна, але не достатня умова. Без інших підставових цінностей, таких як свобода, справедливість, гідність – наше життя, як і життя всієї України буде деградувати. А щонайменше не може йти мова про ніяку європейську інтеграцію.

Заздрість

Пару років мені у руки попав міжвоєнний щоденник одного галицького науковця А (заради анонімності, тут і далі всі прізвища замінюю літерами). Серед інших, там були такі записи:

«2 січня 1935 р.: 'Від В довідався, що С побрав по морді від D за напад на E';

3 травня: 'В віденці (=Віденській кав'ярні у Львові -Я.Г.) F гостро розмовився з G з приводу виплачування йому допомоги H';

15 червня: ' I (на вечері – Я.Г.) у J. Відходить, не прощаючись зі мною';

24 серпня: 'Авантюра між K і L'

2 вересня: 'Я M у (гостях у – Я.Г.) N. У часі обіду O вно-відав цікаве про P';

7 листопада: ' В (у гостях у –Я.Г.) R з S. S напасто(вав), ніби я голову, що адвокати жадають по 4,000 зл(отих) за оборону в Варшаві. Я встав і пішов. Брехав T.';

19 листопада: 'U оповідає про авантюру в гімназії. Про W і V';

19 грудня: ' Вечір Миколая. X оповідає, як Y проти Z ходив у 1921 р.'»

У щоденнику нема жодної згадки про велику політику. Про те, що робилося у тому часі у Берліні, Варшаві чи Москві, а навіть у сусідній Радянській Україні. За чотири роки ця велика політика сама у приїде Галичину на радянських і нацистських танках. А ще за який десяток років здесяткує список знайомих пана А до тої міри, що буквами, котрі залишаться по

масакрі, можна буде писати лише дуже прості і короткі слова.

Щоденник пана А однак ніяк не передає наближення великої бурі. Він зайнятий справами важливішими – справами, за якими велика політика може почекати. Цими справами є малі домові війни. Термін „домові” може не є мовно поправним. Але його правильний відповідник „громадянські” не передає їхнього домашнього а майже сімейного характеру. Бо головні поля битви у тих війнах малі і майже затишні: вони розгортаються за гостиним столом, у Віденьській кав’ярні або у ніч на святого Миколая. На відміну від великих воєн, вони є малокровними. Кров у них не проливають, а п’ють. Є у ній і зброя масового знищення: остракізм. Це коли з наперед обраними жертвами перестають вітатися, переходять на другу сторону вулиці і не подають руки. А стати шанси жертвою має кожен чи кожна, хто хоча трохи піднісся понад загал чи кинув виклик суспільним нормам. Тому від малих домових війнах страждають зовсім не малі й далеко не пересічні особистості. Ці війни ціле життя доймали Франка – до тої міри, що в моменти найгостріших атак проти себе він думав покинути все і виїхати у латиноамериканські степи. У 1913 р. вони випроводили з Галичини Михайла Грушевського. Їхньою жертвою у перед першою світовою війною був митрополит Андрей Шептицький, між двома війнами – академік Кирило Студинський, а за радянських часів – поет Грицько Чубай. Кожному з них треба прийшлося випити свою чашу «в сім царстві тьми і брехні, ім’я якому – словами галицького класика – є галицька Україна».

Хто думає, що ця хвороба обмежується Галичиною, хай подивиться на теперішні стосунки між українським президентом і українським прем'єр-міністром. Обоє, у свою чергу, заким перебралися до Києва, вирости і формувалися у, відповідно, Центральній та Східній Україні. Отже, ця суспільна пошесть є всеукраїнською. Не варто, однак, думати що українці є унікальними. Як мені оповідали, прислів'я, схоже на українське «де два українці – там три гетьмани», існує і серед литовців. Я не великим знавцем приказок і приказок інших народів, але припускаю, що подібні приклади можна знайти у кожного з них. Заздрість є настільки універсальним людським почуттям, що було б верхом наївності звинувачувати у ньому лише якусь одну окрему вибрану націю, регіональну групу чи партію.

Шляхетська спадщина

Констатація універсального характеру цієї хвороби не звільняє нас, однак від потреби обговорення її конкретних українських проявів: уявімо собі, що було б, якби лікарі відсилали більшість своїх хворих додому лише на тій підставі, що їх цікавлять тільки унікальні випадки! Як історик буду говорити тут про причини історичні. Найпершою, як на мене, є та роль, яку в українській історії протягом догих століть відіграла Річ Посполита і шляхта. Ї одна і друга на свій спосіб були особливими. У більшості європейських країн знать становила 1-2% населення. У польсько-литовській Речі Посполитій цей показник дорівнював

6-8%; деякі історики навіть говорять про 10-14%. У кожному випадку, такий високий процент був історичною аномалією, котру окрім старої Польщі можна було надібати хіба що в Іспанії.

Про шляхту Речі Посполитої написано багато – але, на жаль, багато такого, що межує з науковою фантастикою. Говориться про те, що це ніби-то була закрита каста, котра дбала про виключно свої вузькі інтереси. Ані одне, ані друге не є правдою. Польський шляхтич Валеріан Неканда Трепки колись скомпілював «Книжку плебейських родів» – знану ще як «Книжка хамів». У ній він нараховував бл. 2500 прикладів того як звичайні посполиті «хами» ставали шляхтичами за допомогою грошей та шлюбів а потім маскувала своє плебейське походження, додаючи закінчення «ський/цький – що є польським відповідником німецького von, французького de чи англійського of – до своїх прізвищ чи місцевостей, звідки походили. Багато історій витворено навколо сарматської ідентичности шляхтичів: мовляв, вони вірили, що походять з племені королівських сарматів, які на правах завойовників перетворили посполитих «хамів» їх у своїх слуг і кріпаків. Найновіші дослідження показують, що цей сарматський міт має мало спільного з автентичним способом думання історичної шляхти. Він відноситься до того, що називають «винайденням традиції»: цей міт був видуманий щойно наприкінці XVIII ст., аж по розпаді Речі Посполитої, до того ж не шляхтичами, а їхніми антагоністами – як докір шляхтичам за те, що вони своєю політикою погубили «історичну Польщу».

В основі шляхетського етосу лежало не тільки чи стільки почуття станової вищости чи виключности, скільки ідея безумовної служби Вітчизні. Відповідно до шляхетського коду честі, що було головним покликанням і головним обов'язком, котре шляхта не можуть розділити з посполитим – не тому що посполиті не варті того, а тому що вони у силу своєї душевної простоти та зануренности у справи щоденного виживання не спроможні на великі патріотичні пориви. Ця ідея урівнювала всю шляхту, незалежно від статків і посад, і надавала їй особливої гідности: ніхто не міг покарати шляхтича, окрім суду таких самих шляхтичів. Ще у ХІХ столітті польська шляхта – а з нею й потомки української козацької старшини, котрі перейняли цю модель – кпила з російських дворян, що вони виростило в рабстві, і що їх спини пам'ятають царський кнут.

Зрозуміло, що цих високих ідеалів тяжко було дотримуватися на щодень. По упадку Речі Посполитої та влучення її земель у склад Росії, Австрії і Пруссії, тисяча шляхтичів пішли на службу «до німця» чи «до москаля». Як віз з оглоблями, поняттям «Вітчизна» можна було повертати в різні сторони, й виправдовувати як бунт проти загарбницьких імперій, так і службу їм. Багато шляхтичів були настільки бідними, що мало чим відрізнялися від звичайних селян. Бідність компенсувалися акцентуїтованим почуттям гонору («шляхтич на загороді рівний воеводі») – що стояв як забороло проти зближення шляхти та посполитих.

Для нашої розмови важливо що цей шляхетський етос перейняли дві групи, котрі зіграли особливу роль

в українському національному відродженні ХІХ століття – потомки козацьких старшин у Наддніпрянській Україні та греко-католицькі священники у Галичині. З першими більш-менш все зрозуміло: борючись проти Речі Посполитої і польської шляхти, вони свідомо і старанно копіювали політичну модель свого ворога – як це часто буває з опозиційними рухами. З греко-католицькими священниками справа була більш запутаним. Останні, як правило, не були шляхтичами – але їх особливий священницький статус, а також факт, що більшість з них одідичувало його по батькові, робив їх «квазі-шляхтичами». Особливу роль зіграла політика Габсбургів. Відповідно до засад Просвітництва, віденські монархи та чиновники піднесли греко-католицьку церква з того сумного і невідрадного стану, в якій вона перебувала у Речі Посполитій, а особливо строго дбали про освіченість її клеру. Ця політика дала, однак несподівані наслідки: освічені греко-католицькі священники, яких раніше було звично бачити серед селян, тепер стали шукати товариства шляхти та насміхатися над своїми неосвіченими «селючками»-сестрами, не говорячи вже про простих «хлопів».

Зрозуміло, у наслідуванні шляхетського етосу «гонор» не був єдиним чи найважливішим: разом з нею нащадки козацької старшини і греко-католицька церква перейняло ідею «служби Вітчизні». Зворотньою стороною цього впливу надмірна увага до чисто декоративних деталей, сутяжництво, зависництво і лицемірство – все те, що так хараткерне для малих домових воєн.

Обидві групи на межі XIX-XX століття були відтиснуті від проводу українського національного руху вихідцями з нижчих станів, у т.ч. – селянства, найобдарованіші й найамбітніші вихідці котрого нарешті масово пішли у похід до завоювання висот нового світу. Це був справжній переворот всередині українського руху, що привів до домінування нового покоління – «покоління 1917 року», як його називають історики. Бракує, на жаль, досліджень щодо того, наскільки це покоління відкинуло, а наскільки прийняло спосіб мислення й етос своїх попередників.

Тут наважуся говорити принаймні про дві тяглі риси в українському русі. Перша впливала з їхньої відносної малочисельності. Відомим є епізод: коли у 1903 р. група українських діячів виїхала до Полтави на відкриття пам'ятника Котляревському, всі вони вмістилися у двох вагонах одного поїзда. Жартували, що коли б цей поїзд зійшов з рейок, прийшов би кінець українському рухові. Ситуація в австрійській Галичині була трохи іншою. Тут цей рух ще перед Першою війною набрав масового характеру. Але його провід зводився до декількох сот людей, що зналися між собою особисто, товаришували, одружувалися між собою чи одружували своїх дітей – і, що важливо, зосереджувалися у столичному Львові, тобто на відносно невеликій території. Після поразки визвольних змагань багато галицьких і наддніпрянських діячів подалися на еміграцію, й діаспорне життя відтворювало

і консервувало цю ситуацію близькості. А давно помічено, що чим тісніші взаємини у певному середовищі, тим більше шансів є для завогнювання у ньому конфліктів, і тим гострішого характеру вони набувають.

Знову варто наголосити: це явище не є унікально українським. Ним страждають більшість опозиційних рухів, навіть коли вони приходять влади: досить нагадати боротьбу більшовиків і меншовиків, перед 1917 р. чи кремлівських вождів після смерті Леніна або ж німецьку «Ніч довгих ножів». Можна, однак, назвати одну специфічну причину, характерну для суспільств переважно селянських, з одного боку, а авторитарних, з другого (деякі історики вважають ці риси взаємопов'язаними). Мова йде про вкрай персонофікований характер їх політичного життя. Позбавлені досвіду розбудованих інституцій, вони не мають ані змоги ані вміння орієнтуватися у перепетях політичної боротьби – особливо, якщо складаються з переважно малописьменного селянства. У таких суспільствах політичні партії чи рухи відрізняють не за програмами, а за лідерами. Звідси в українському випадку маємо довгу чергу «махнівців», «петлюрівців», «гетьманців», «мельниківців», «бандерівців» – всіх тих рухів, які за нормальніших обставин називалися би анархістами, соціал-демократами, консерваторами, поміркованими чи радикальними націоналістами та ін. А, мабуть, не потребує окремого доведення, що особистісний характер політичного життя творить особливо сприятливий ґрунт для конфліктів особистого характеру.

Українське суспільство втратило свій переважно селянський характер, а віднедавна розпрощалося з авторитаризмом – хочеться думати, що назавжди. Старі звички вмирають, як відомо, поволі. Приберіть з українських найбільших партій і блоків їхніх лідерів – Ющенко, Тимошенко, Януковича, а навіть Луценка, Симоненка, Вітренко, Литвина чи Тягнибока – і що від них, цих партій, тоді лишиться?

Можна, звичайно, надіятися, що, за аналогією з іншими країнами, колись там, за пару десятків років, політичне життя стабілізується нормалізується, суспільство розпрощається зі своєю бідністю, й глобалізаційна хвиля нарешті вжене українців у пост-індустріальний і пост-матеріальний світ. Навіть якщо не брати до уваги винаходи останніх двадцяти років – Інтернет, комп'ютери і мобільні телефони – вже зараз більшість з нас користується тими товарами і послугами, про які наші батьки і діди могли мріяти, а те, що ми їмо і п'ємо на щодень, дві-три сотні років тому була доступним хіба що для королівських родин. За таких обставин мали би зникнути підстави для заздрості і, відповідно, малих домових воєн.

Як контраргумент можна, звичайно, навести заувагу про незмінність людської натури, яка завжди буде мати причини для невдоволення. Існують, однак, конкретні дослідження а навіть ціла нова наука, які дозволяють говорити предметніше про міру загального задоволення. Вони показують, що за останні 50 років

у найбагатших країнах – таких як у США чи Японії – частка людей, що відчують себе щасливими, не надто змінилися. Обсяг речей і послуг може збільшуватися для все більшого числа людей. Існують, однак, речі і послуги, які приносять задоволення, лише тоді, коли інші їх не мають: найшвидша машина, найдорожчий костюм, найкраща освіта. Подібно, особисті успіхи не приносять задоволення, якщо вони не перевищують успіхів найближчих колег. З переходом до «пост»-світу міняється і джерела заздрості – а тому даремно чекати на її зникнення.

Призупинити домові війни може лише великий і страшний ворог – як то було у часи війни, у момент падіння комунізму чи Помаранчевої революції. Він випрямлює спину, очищує серця і роз'яснює розум – а головне дає відчуття спільного інтересу, який треба захистити і відстояти. Однак просити у Господа Бога великого ворога заради єдності є сумнівним заняттям. Це як дозволити змії укусити свого друга, щоб мати потім моральну приємність висмоктати з рани отруту.

На щастя, існує великий ворог, який завжди з нами. Це – ми самі. Краще сказати: наша захланність, брак розсудливості, безсердечність, чванливість і т.д. У боротьбі з самим собою може стати по-справжньому великим – а щонайменше лишити інших у спокої. Не дає, однак, спокою питання: скільки українських політиків (науковців, митців, журналістів і т.д.) підпишуться під цими словами?

Пам'ять

Те, ким ми є, залежить від того, що ми пам'ятаємо про себе. Слово «ми» має багато значень. В одному випадку воно може означати однолітків, родичів, знайомих – всіх тих, кого ми знаємо особисто протягом нашого життя. Така пам'ять коротка. Вона, зазвичай, не сягає далі трьох поколінь – далі того, що ми пам'ятаємо з розповідей дідуса і бабусі. В деяких африканських племенах родовід пам'ятають значно довше, – але не заради того, щоб плекати пам'ять про минуле, а з потреби уникнути шлюбів між близькими родичами.

Коли ж «ми» означає членів більшої спільноти, аніж родичі та знайомі, закони пам'яті міняються. Роль сімейних розповідей заміняють підручники у школі, пам'ятники у сквері, музеї у місті чи селі, публічні святкування, історичні програми на радіо й телебаченні, а останніми роками – ще й дискусії в інтернеті. Вони допомагають нам згадувати про події, які сталися не з нами і не з нашими предками – а навіть про події, які невідомо чи взагалі коли-небудь сталися. До прикладу: ми ніколи не дізнаємося насправді, коли і як був заснований Львів. Проте майже кожен львів'янин з гордістю розкаже чужинцеві легенду про те, як Данило Галицький заснував місто. І ця легенда становить частину його історичної пам'яті як львів'янина, галичанина й українця. Більшість галицьких українців, найбільше й найвиразніше «пам'ятають» події, котрі сталися поза їхньою «малою батьківщиною» –

про Хрещення Руси, козаччину, голодомор тощо. Але заберіть у них цю пам'ять – і вони перестануть бути українцями, у них зникне почуття власної вартости і гідности.

Тут ми підходимо близько до однієї з найхарактерніших ознак суспільної пам'яті: вона є мітичною за означенням. Міт тут не означає солодкої неправди чи цинічної маніпуляції. Під мітами тут розуміємо, радше, набір тих знаків і символів, від одної згадки про які в нас «йде мороз по шкірі». Скажімо, кожне з пограничних суспільств євроазійського степу мало в минулому своїх добичників-воївників. В українському ж випадку одна згадка про українських козаків змушує частіше битися серце і туманить голову. Особиста пам'ять про них могла загинути в ХІХ столітті, коли померла остання людина, яка ще пам'ятала про козаків з розповідей своїх предків. Треба було Тараса Шевченка, який своєю поезією «врятував» цю пам'ять і перетворив її на предмет національної гордості українців.

Оскільки суспільна пам'ять мітична, то її функціонування залежить не так від того, що ми пам'ятаємо, як від того, що ми забуваємо. Чи, точніше – від того, що ми погоджуємося забути. «Забування, – а я би навіть сказав: неправильне розуміння історії, є підставовою умовою формування нації», – твердив відомий французький історик Ернест Ренан у свій славетний сорбоннській лекції «Що таке нація?» (1882). Він навів приклад, найближчий йому – з французької історії: сучасні йому французи «забули», що об'єднання

Північної і Південної Франції в одне політичне тіло відбулося ціною бруталного і кривавого насильства, а не гармонійного і природного зближення цих роз'єднаних частин.

Жодна нація не є винятком з цього правила. Маркіян Шашкевич на початках українського національного відродження у Галичині написав поему «Хмельницького обступленіє Львова» (1834), наслідуючи стиль і мову XVII століття:

*«Як гетьман Хмельницький кіньми навернув –
Та й Львів ся здвигнув;
Як гетьман Хмельницький шаблею звив –
Та й Львів ся навернув».*

Він, однак, «забув» згадати один епізод: коли українські козаки захопили пагорб з церквою св. Юра, вони «до пня» вирізали місцевих парохіян – дарма що останні покликалися на спільну з козаками мову й віру (св. Юр був тоді ще православний).

Кожен підручник з історії складається з більш чи менш вправних маніпуляцій з пам'яттю. Ніна Хрущова, внучка Нікити Хрущова, а тепер професор одного з американських університетів, назвала декілька років тому українську історію «найбільш зманіпульованою історією в світі». Вона, утім, переочила той факт, що російська історія теж винятково зманіпульована. Російський історик-марксист Михайло Покровський любив жартувати, що найбільша трагедія Івана Сусаніна була в тому, що він справді не знав

дороги. Однак кожен росіянин «пам'ятає» про подвиг Сусаніна і зовсім «забув» про Покровського, пам'ять про котрого як про найбільшого російського іконоборця Сталін та його поплічники стерли з російської національної свідомости.

Власне, радянському режиму належиться пальма першости в маніпуляціях з історичною пам'яттю. Передусім вона мала бути «класовою», а, отже, ґрунтувалася на пам'яті класу, якого в Східній Європі, а особливо в Росії, через слабкість індустріалізації перед революцією 1917 року майже ніде не існувало. По-друге, жоден інший режим не практикував так масово і систематично політики суспільної амнезії – масового історичного безпам'ятства. Цю політику проводили систематично, але неоднорідно. Скажімо, обмежена пам'ять про Голокост була дозволена у країнах Балтії: про масове винищення євреїв там навіть згадували в місцевих радянських підручниках. Натомість в Україні була повністю репресована не те що пам'ять про Голокост, а й сама згадка про присутність євреїв в українському історичному минулому: хто не вірить, хай подивиться до багатотомника «Історія Української РСР», виданому в 1970-роках.

Серед усіх народів СРСР українці були одною з головних мішеней політики історичної амнезії. Чого варте хоча би замовчування найбільшої української трагедії – голодомору 1932–1933 років! Не те що українці були найбунтівливіші чи найбільш антисоветські – але після росіян вони були найчисленнішим народом, а тому без них і без їхньої мовчазної згоди важко

було втримати цілісність радянської імперії, особливо перед демографічним вибухом в мусульманських республіках. Українцям дарували статус «молодшого брата» в керуванні СРСР. За це вони мали забути все, що робило їхню колективну пам'ять національною, а передусім – ті події та імена, які нагадували про їхню відмінність від росіян.

Не дивно, що національне відродження часів горбачовської перебудови означало насамперед подолання національного безпам'ятства. Розповідь про цю боротьбу заслуговує на не одну книжку. Тут обмежимося лише констатацією такого факту: на момент розвалу СРСР українській інтелігенції вдалося загалом відновити набір тих мітів, які становили підґрунтя української національної пам'яті. Напередодні референдуму 1 грудня 1991 року «Літературна» опитала своїх читачів про ставлення до історичного минулого. Більшість з них цілковито позитивно оцінила пам'ять досі заборонених осіб: Михайла Грушевського, Івана Мазепу, Степана Бандеру, Симона Петлюру.

Коли розпався СРСР, багатьом тоді здавалося, що нова схема національної пам'яті утвердиться по всій Україні. Не так, однак, сталося. Кожен великий регіон України має власний набір історичних мітів, які гостро конфліктують з тим, у що вірять і що пам'ятають мешканці інших територій. Бандера є героєм на Заході, й антигероєм на Сході, спроби відкрити пам'ятник Петлюрі зустріли опір навіть на його історичній батьківщині, Полтавщині. Єдиний, хто сяко-такো вписався у загальнонаціональний пантеон української пам'яті,

є академік Грушевський. Але й то Київ є крайньою східною точкою на карті України, де йому поставлено пам'ятника – далі за Дніпро майже безроздільно домінують радянські пам'ятники Ленінові та його «соратникам».

Твердження про сильні регіональні погляди правдиві лише наполовину. В багатьох випадках можемо говорити про існування чи появу окремих острівків загальнонаціонального консенсусу. Це передовсім стосується тих діячів національної історії, яких радянська пропаганда проголосила «комуністичними святими»: Тараса Шевченка, Лесі Українки та Івана Франка (до речі, Франко – єдиний галицький історичний персонаж, який «продається» на Сході). До таких двозначних фігур належить постать Богдана Хмельницького – одні цінують його як борця за українську державність, інші – за його рішення воз'єднатися з Росією, а ще іншим він подобається як ватажок «селянсько-козацької» революції.

Поза тим, існує певне правило: що віддаленіша від нас та чи та історична подія чи історична постать, то більше односторонності щодо її оцінки спостерігається серед мешканців різних регіонів. Скажімо, більшість мешканців України визнає центральність Київської Русі для української історії і горда за «своє» козацьке минуле. Однак розбіжності між українцями злітають до неба, коли заходить мова про події недавнього минулі – скажімо, пам'ять про останню війну. Українці навіть не можуть зійтися у тому, чим була ця війна: «Великою Вітчизняною» а чи «Другою світовою»?

Відповідно, чи почалася вона в червні 1941 року, коли Москва і Берлін були ворогами, а чи в серпні 1939, р., коли Москва і Берлін були союзниками? У чому, однак, сходиться половина (якщо не більше) українців: вони бачать, що ця війна мала виразний український чинник, і вони горді тою роллю, яку в ній відіграли українці.

Зрозуміти коріння цього консенсусу може лише той, хто стежив за зигзагами політики нової української влади. Від початку 1990-х років, спочатку несміливо, а потім дедалі голосніше нав'язувалася нова офіційна лінія: для українців Друга світова війна була-таки Великою Вітчизняною війною, з тим, однак, суттєвим зауваженням, що їхньою «вітчизною» був не СРСР, а була Українська РСР. Мовляв, вони бачили в цій радянській республіці свою «державність» і щоб довести це, готові були жертвувати заради неї своїм життям. Великий внесок українців у перемогу нібито змусив Сталіна, Рузвельта й Черчіля змінити свої погляди на український народ, визнати його державотворчий потенціал і піднести Українську РСР до статусу члена-засновника ООН.

Чи не вперше цю позицію офіційно озвучив Леонід Кучма під час відзначення в Україні 50-річчя «Великої Вітчизняної війни». Якраз режим Кучми виявився дуже вправним у маніпулюванні історичною пам'яттю. Як добрий аптекар, він старанно змішував між собою два дуже їдкі та взаємозаперечні реактиви, щоб одержати ліки на національну недугу роз'єднаності. Цими реактивами були радянська й національна версії укра-

їнської історії. Доброю ілюстрацією такої маніпуляції є передвиборчий плакат Кучми «Знай наших!», випущений під час президентської кампанії 1999 року. Він містив декілька десятків історичних діячів, що мали представляти новий національний пантеон кожного державно-попослушного українця. На цьому плакаті гетьман Іван Мазепа сусідував з українськими космонавтами, гетьман Петро Сагайдачний – з радянським маршалом Павлом Рибалкою, Данило Галицький – з Героєм Радянського Союзу Іваном Кожедубом, Богдан Хмельницький – з Петром Шелестом, княгиня Ольга – з Нестором Махном, а Леонід Кучма красувався у самому центрі між Шевченком-поетом та Шевченком-футболістом.

Найдивнішим в історії з цим плакатом є те, що він справді відображає спосіб думання значної, якщо не більшої частини українського суспільства. Наприкінці 2002 року в Україні було зроблено перше масштабне опитування щодо історичної пам'яті. Воно показало, що українське суспільство «пам'ятає» власне такими взаємозаперечними парами: найпопулярніший серед українців Богдан Хмельницький (83 %) сусідує з Петром Великим (66 %), Михайло Грушевський (60 %) – з Леонідом Брежнєвим (60 %), Іван Мазепа – з В. І. Леніним (бл. 40–45 % обоє) тощо. Чотири роки по тому (2006) повторне опитування показало майже ті самі результати: знову Богдан Хмельницький сусідує з Петром Великим, Леонід Брежнєв – з Михайло Грушевським, В'ячеслав Чорновіл – з Микитою Хрущовим, В. І. Ленін – з Іваном Мазепою.

Зрозуміло, що сусідство взаємозаперечних фігур у загальнонаціональному рейтингу можна пояснити власне регіональними і політичними відмінностями: Мазепа і Чорновіл популярні на Заході та серед «помаранчевих», а Ленін і Хрущов – на Сході й серед «біло-синіх». Однак регіонально-політичні відмінності в цьому випадку другорядні. У цьому переконають результати останніх парламентських виборів, коли кожен з цих регіонально-політичних мегаблоків набирає 30–35 % голосів. Вирахувавши різницю між популярністю історичних фігур і виборчими результатами, можемо сміливо сказати, що щонайменше 10, а щонайбільше 30 % українського населення думає власне так, як мислили Кучма і його політичні технологи, коли, за словами російського класика, хочеться водночас «і революції, і севрюжини з хреном».

2

У царині історичної пам'яті, як і в інших реаліях українського життя, Україна не ділиться на дві України без залишку. В окремих випадках він може дорівнювати розмірові обидвох частин. А тому варто говорити не про дві, а про три України. В умовах жорсткої політичної боротьби завоювання симпатій не те що 10 %, але навіть півпроцента українського населення може виявитися вирішальними для перемоги на виборах, а в підсумку – для визначення шляху, яким прямуватиме Україна. Тому основою української політики буде боротьба за цей невизначений «сірий»

електорат. А немає іншого ефективнішого способу політичної мобілізації пасивного населення, як звернутися до історичних мітів. Через свій величезний емоційний потенціал вони зуміють розбудити зі сну навіть летаргіка. Тому жодна політична сила в Україні не згодиться на те, щоб залишити історію історикам. Навпаки, вона з усієї сили тиснутиме на «історичний мозоль» суспільства заради власної перемоги.

Утім досягнення тактичного успіху не знімає стратегічного питання: що робити з історичною пам'яттю в Україні? Зрозуміло: якщо українці більше б годилися навколо свого минулого, майбутнє України виглядало б конкретнішим, а теперішній перехід до ринку й демократії був би плавнішим. Бо важко рухатися вперед із затертими до крові ранами і мозолями.

Доброю порадою у таких випадках є принцип: якщо не знаєш відповіді, спробуй розширити контекст. Подивися на інші подібні випадки й витягни з них відповідні уроки.

Першим очевидним уроком є те, що українська ситуація не виняткова, і над нею не треба розпачати. Війни історичної пам'яті бачимо повсюди. Особливо вони гарячі в суспільствах, які щойно здобули незалежність, а особливо по десятиліттях панування авторитарного режиму. Кожний такий режим неминуче ділить суспільство на тих, хто його підтримував, і тих, хто був його жертвами. Історичні пам'ятники знімають не лише в Таллінні та у Львові, а й у далекому південноамериканському Кейптауні, декілька років після падіння апартеїду. Це саме стосується пам'яті

про Другу світову війну – вона ділить навпіл суспільства. Про французів кажуть, що суперечки навколо режиму Віші цікавлять їх більше, аніж гроші та секс. Італійці не можуть знайти згоди у своєму ставленні до Мусоліні, а іспанці – до генералісімуса Франко. Німці, що виростили на сході й заході своєї новооб'єднаної країни, мають різке відмінне уявлення про роль Німеччини в Другій світовій війні: багато східних німців досі вірять, що Східна Німеччина воювала на боці Радянського Союзу!

Тому для випробування міцності кожного суспільства важать не так самі війни історичної пам'яті, як способи, у яких вони протікають, а головне, у яких вони розв'язуються. Досвід показує, що таких способів небагато. Їх можна перелічити на пальцях. Перший і найспокусливіший спосіб політики історичної пам'яті – це старатися «дотиснути» супротивника, нав'язати йому свою формулу пам'яті та забування. Цим займаються насамперед молоді національні – чи то пак, націоналізуючі – держави. Такими були міжвоєнні Польща чи Румунія, й українці на власній шкурі могли пересвідчитися у звабливих елементах цієї політики. В українському випадку простір для «дотискування» таки не малий: наприкінці 2006 року, на п'ятнадцятому році української незалежності, щочетвертий мешканець України не знав, хто такий Павло Скоропадський, щошостий – Михайло Грушевський, і щодесятий-дванадцятий – Симон Петлюра, Іван Мазепа і Степан Бандера.

Однак цей спосіб ризикований і сумнівний. По-перше, він вимагає великих ресурсів і централізованих ресурсів, котрими володіють хіба що лише тоталітарні режими; а по-друге, нав'язування своєї формули історичної пам'яті завжди може спричинити зворотний ефект. Збереглися численні спогади, як у міжвоєнній Польщі під впливом патріотичних уроків вчителів поляків українські та єврейські діти випитували в батьків про власних історичних героїв, котрі могли б дорівнювати польським. І що більший був польський асиміляційний тиск, то сильніше «націоналізувалися» українці, але, зрозуміло, за антипольським сценарієм. Різниця поміж міжвоєнною добою і сучасним світом – світом інформаційного вибуху та відкритих політичних систем – у тому, що здатність до передбачування наслідків будь-якої політики не зростає, а, навпаки, поменшується. До того ж, в Україні немає одного центру, який би диктував власну волю. Після Помаранчевої революції 2004 року їх щонайменше два. Кожен з них, щоб утриматися на київському Олімпі влади, мусить неминуче йти на маніпуляції, щоб догодити і Богові, і чорту – приблизно так, як це робив кучмівський режим.

Іншою спокуюсою є бажання взагалі нічого не робити. Мовляв, тенденція до забування зміцнюється з кожним новим поколінням. Тому найкращим ліком на історичні рани є час. На добре чи на зле, так не є. Кожне нове покоління хоче мати свою історію – і важко визначити, як далеко в минуле сягає це бажання. Коли війни історичної пам'яті перетворювалися з

холодних на гарячі, з використанням каміння, ножів, кийків і коктейлів Молотова – як це було недавно в Таллінні чи два роки тому в Пекіні, під час атак на японське посольство китайців, розлючених новим підручником з японської історії – головними бійцями в цих баталіях були не сивочолі ветерани, а 20-річні молодики. Загальне правило таке: якщо ти не займаєшся політикою історичної пам'яті, то хтось інший займатиметься нею, але уникнути її нічогонеробленням не вдасться. А тому, як кажуть англосакси: Stand up and be counted!

Добрим у цій історії є те, що між цими двома крайностями – агресивною й нульовою націоналізуючою політикою історичної пам'яті – міститься спектр м'якших і, як видається, ефективніших засобів. Одним з них є відверте висміювання цих воєн. Здорові суспільства прощаються зі своїм минулим зі сміхом. Чемпіоном тут можна назвати британців. Хто хоч раз бачив «Маунті Патона», легко зі мною погодяться. В українців тут теж є свої здобутки. Окремої згадки заслуговують передовсім блискучі короткі есеї Остапа Вишні під спільною назвою «Дещо з українознавства», написані окремо «для рустотяпів» та «для щирих українців». Проза сучасних молодших українських письменників, Оксани Забужко, Юрія Андруховича, а понад усе Григорія Кожелянка, дає добрі приклади подовження цієї традиції. Тільки що українських письменників їхні співвітчизники читають значно менше, аніж британських – британці, чи італійських – італійці. До того ж, у більшості українських політиків

погано з почуттям гумору. Жарти зі своєю історією вони сприймають щонайменше як образу, а здебільшого – як вартий на покарання злочин.

Найефективнішим видається пакт про забуття. У Німеччині часів Конрада Аденауера та Іспанії після смерти Франко було досягнуто мовчазної згоди між колишніми фашистами та їхніми жертвами, що заради відродження країни та збереження її цілісності треба на якийсь час переступити через деконструктивні дискусії про те, хто мав рацію, а хто – ні. Ніхто не мав права використовувати минуле для політичної пропаганди. Така формула виглядає вкрай доречною для України. Щоб вона вдалася, треба доброї волі всіх головних політичних гравців до примирення та юридичної системи, яка б усіх трактувала однаково рівно й справедливо. У сучасній Україні годі говорити ані про першу, ані про другу. До того ж, треба мати на увазі, що такий пакт має обмежений термін дії, бо рано чи пізно, як свідчать німецький та іспанський випадки, суперечки таки розпалюються, і то з новою вибуховою силою.

Залишається остання надія. Її знову ж таки підказує іспанський приклад. У сучасній Іспанії боротьба політичних еліт навколо історичної пам'яті не має ширшого відгуку серед посполитих іспанців. Вони виразно хочуть залишити болючу пам'ять про минуле в минулому. Опитування показують, що, однак, байдужість іспанців до свого минулого суміщається з гордістю за своє теперішнє. Серед усіх європейських країн рівень національної гордості найвищий власне в Іспанії:

2001 р. 88 % іспанців були горді з того, що вони живуть в Іспанії (до порівняння: двома наступними країнами були Франція (85 %) та Німеччина (61 %)). Головним джерелом національної гордості для сучасних іспанців є той мирний спосіб, як вони поводитися, переходячи від авторитаризму до демократії.

Важко повірити, але факт: останніми роками в Україні спостерігаємо дуже подібну тенденцію. Кількість мешканців України, котрі горді з того, що є громадянами своєї країни, зростає з 49 2002 р. до 65 % 2006. Головними джерелами української гордості 2005-2006 року була перемога у Великій Вітчизняній війні (38-50 %), творчість великих українських письменників, композиторів та виконавців (Шевченка, Франка, Лисенка та Соломії Крушельницької – 33-40 %) досягнення українських спортсменів (29-40 %), пам'ять про козацтво (23-24 %) та – увага! – проголошення незалежності України 1991 р. (23-25 %). Опитування, які проводив Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, показують, що останній чинник діє однаково що у Львові, що в Донецьку, з тією, однак, різницею, що коли у Львові усвідомлення важливості української незалежності завжди було і є стабільно високим (так вважало 90-97 % львів'ян у 1994-2004 роках), то в Донецьку маємо справу майже з лавиноподібним зростанням від 28 % 1994 р. до 80 % 2004.

Висновок з цієї розповіді дуже простий: краще робити історію, аніж на неї постійно оглядатися. На

цьому висновку сходиться більшість українських громадян, незалежно від регіональних і політичних поділів. Важливо, щоб це зрозуміла й українська еліта.

Великі Українці

Павільйон кіностудії імені Довженка нагадує декорації до знімання «Сталкера»: подвір'я з високою некошеною травою, цементний басейн без води, старі будинки з полупленої цегли ззовні, а зсередини – то тут, то там купи виколупаних плиток з підлоги. У самому осередку цього павільйону, на третьому поверсі, зроблено гламурну телевізійну студію, звідки йде прямий етер «Свободи Шустера» та «Великих Українців» – двох найрейтингішовіших українських програм.

Від часу своєї появи друга програма здавалася альтернативою до першої: нарешті на популярному українському каналі появилось щось спокійніше, розважливіше, і, головне, – потрібніше: наскільки добре ми знаємо про свою політику і своїх політиків, настільки ми мало знаємо про свою історію.

Одне з недавніх (2006) опитувань показало, що майже щочетвертий мешканець України нічого не знає про Павла Скоропадського, щостий – про Михайла Грушевського, щодесятий – про Івана Мазепу, щоп'ятнадцятий – про Степана Бандеру (див. таблицю).

Це опитування виявило що інше: у колективній свідомості українців уживаються взаємозаперечні історичні постаті: Брежнев – з Грушевським, Ленін – з Мазепою серед позитивних героїв, і Бандера зі Сталіним – серед героїв негативних. Зрозуміло, таке «поєднання не поєданого» частково є наслідком регіональних поділів: Брежнев і Ленін – герої для Сходу

Скажіть, негативно чи позитивно Ви ставитеся до перелічених нижче історичних та політичних діячів? (% ,впорядковано за часткою позитивних оцінок)

	Позитивно	Важко сказати	Негативно	Не знаю такого
Богдан Хмельницький	70	19	9	2
Петро I	60	20	17	3
Леонід Брежнєв	52	20	27	1
Михайло Грушевський	49	25	11	15
В'ячеслав Чорновіл	47	31	17	5
Микита Хрущов	44	25	29	2
Володимир Пенін	38	21	40	1
Іван Мазепа	36	29	26	9
Михайло Горбачов	29	17	53	1
Павло Скоропадський	29	31	15	25
Леонід Кравчук	27	15	57	1
Степан Бандера	24	24	44	8
Йосип Сталін	23	17	59	2
Симон Петлюра	21	27	42	10
Леонід Кучма	16	12	71	1

Джерело: <http://www.tomenko.kiev.ua>; опитування проведено на замовлення Інституту політики «Українське демократичне коло» спільно з компанією 12–22 грудня 2006 року; опитано 4998 респондентів (похибка вибірки не перевищує 2 %).

України, а Чорновіл і Мазепа – для Заходу тощо. Але приклад з двома найпопулярнішими (понад 50 %, голосів) фігурами – Хмельницьким і Петром I – засвідчує, що проблема не так у регіональності, як в амбівалентності (двозначності) історичної пам'яті.

Порівняння з опитуванням 2002 року показує, як насправді мало змінилося відтоді: тоді теж

Хмельницький (83 %) сусідував з Петром І (66 %), Грушевський – з Леонідом Брежнєвим (обидва по 60 %), Мазепа – з Леніним (близько 40–45 % обоє). Якщо додати до цього списку діячів культури, то такі опитування робили окремо, то в загальному «зведеному» рейтингу Шевченко розмістився б десь між Хмельницьким і Мазепою, Леся Українка і Франко – за Мазепою, і десь одразу за Франком йшов би Амосов (котрого, до речі, у списку найвидатніших українських учених випереджував Борис Патон – див.: <http://www.tomenko.kiev.ua/>).

Павільйон студії імені Довженка – добра метафора для опису стану української історичної пам'яті: обоє перебувають у стані напівруїни. Обоє хочеться відчистити, відремонтувати і добудувати. Цим «ремонтно-будівничим» інстинктом перейняті всі українські політики та всі українські політичні партії, відповідно до кольору своїх прапорів. Ефективність їхніх зусиль, однак, дуже низька. Загальний стан історичної пам'яті, як видно з цитованих вище опитувань, який був, такий і лишився: недобудований, хаотичний і регіонально поділений.

Одна з причин очевидна: історичні дискусії в Україні не стають справді публічними. Їх ведуть переважно люди, знані лише в дуже вузьких колах. Навіть суперечки 2003 року навколо 60-ї річниці «Волинської різни» – найбільшої за роки української незалежності історичної дискусії – не змінили факту, що майже половина українців ніколи не чула про ці події, а близько третини щось чули, але не мають уявлення, про що власне йдеться.

Програма «Великі Українці» відкривала інший шанс: вона переводила історичні події у формат телевізійного шоу, до того ж шоу з високим рейтингом, а, отже, неминуче надавала їм публічності. Як історикові мені гріх було б втратити нагоду взяти в них участь. Я з легкою душею погодився бути експертом програми. До того ж, статус експерта не передбачував гонорарів, а тому давав змогу зберігати певну незалежність. Зобов'язувало лише одне правило: зберігати в таємниці інформацію про внутрішню кухню програми. Оскільки проєкт закінчився, я чуюся звільненим від цього обов'язку, а тому можу вільно поділитися своїми враженнями.

Одразу скажу: програму робила професійна і по-своєму цікава команда. У тіні Савіка Шустера та Вахтанга Кіпіані перебувала група молодих людей, студентів й аспірантів з Києво-Могилянської академії, котрі робили чорнову роботу. Маю, однак, сильне враження, що ані її ведучі, ані, тим паче, виконавці не мали впливу на головні рішення.

До прикладу: пам'ятаєте, мабуть, як на одному з перших випусків програми Симоненко запропонував номінувати Леніна «найбільшим українцем»? На цьому історія з Леніним, здавалося, вичерпалася. Під час наступного випуску, як нам повідомили, ми мали дискутувати про щось цілком інше. За декілька хвилин перед прямим етером «зверху» надійшла команда повторити сюжет із Леніним і Симоненком. Логіка тут по-банальному проста: щоб бути прибутковим, шоу мусить мати високий рейтинг => для високого

рейтингу потрібен скандал у студії => за відсутністю інших скандалістів у студії треба скористатися з Симоненка =>, а оскільки Симоненко ні про що інше, окрім про Леніна, говорити не може => то нехай говорить про те, що може.

Так насправду програма розривалася і розвалювалася між потребою говорити про серйозні речі та неможливістю говорити про них серйозно. Це добре видно з фільмів про тих десять великих, серед яких глядачі своїми голосами мали вибирати «найбільшого». Я консультував фільм про Франка. Можу засвідчити, що він народився у суперечках і конфліктах – настільки, що і сценарист, і ведучий погрожували вийти з проекту. Головна суперечка тривала навколо того, наскільки і чи взагалі варто говорити правду про минуле. Врешті-решт, переміг принцип «тьми низких истин нам дороже нас возвышающий обман».

Перемогу цього принципу добре видно було з фінального шоу. За винятком Амосова і Бандери, решту «великих» фіналістів (устами своїх адвокатів і людей з груп підтримки) були перетворені на густо забронзованих ідолів. Ми почули, що Ярослав Мудрий був діячем справді європейського масштабу (це коли ще Європи не існувало!), що Шевченко вищий за будь-якого святого (і це говорять про автора «Марії»!), що Хмельницького поважали поляки і євреї (котрих він нещадно винищував!), що Франко допомагав будувати євреям свою державу (хоча на це не маємо жодного доказу!), що Тарас Чорновіл продовжує справу свого батька (тільки що з іншого боку барикади!) тощо.

Ці побрехеньки не можна навіть назвати мітами. Бо міти – це як Шевченкові вірші: прочитав, і мороз по шкірі... Тут же був вибраний солодкавий тон, який, окрім нудоти, нічого іншого не збуджував. Програма вийшла нудною, і якби не блискучий перформанс Романа Віктюка, то саме шоу напевно нічим би й не запам'яталось.

Інтрига перенеслася на голосування. Ми, «інсайде-ри», добре знали, що за три дні до передачі лідирував Бандера, і то з таким великим відривом, що будь-які зміни у фінальному шоу були вже неможливі. На програмі ми очікували і були готові до гострої дискусії про Бандеру-переможця, і боротьби за друге місце між Амосовим та Шевченком.

Поява Ярослава Мудрого на першому місці була несподіванкою для всіх, і для шеф-редактора Вахтанга Кіпіані також. Що сталося в останні три дні, найкраще дізнатися з його статей на «Телекритиці» та «Українській правді»: ми всі стали жертвами великої і цинічної маніпуляції, коли за гроші Табачника і «регіоналів» Ярославові Мудрому було «куплено» 500 тис. голосів, а Амосову було додано рівно стільки голосів, щоб він міг витіснити Бандеру на третє місце.

Порівняння з опитуваннями 2002–2006 років показує, що насправді програма «Великі Українці» привела лише до однієї суттєвої зміни: вона перетворила Бандеру з антигероя на найбільшого українського героя. Ми не маємо географії голосування за Бандеру. Можна, однак, з високою мірою правдоподібності припустити, що його високий рейтинг – справа рук

У результаті фінальне голосування
виглядає так:

	К-сть голосів	%
Ярослав Мудрий	648443	40,02
Микола Амосов	322321	19,88
Степан Бандера	261247	16,11
Тарас Шевченко	150873	9,3
Богдан Хмельницький	64931	4,02
Валерій Побановський	51564	3,18
В'ячеслав Чорновіл	42743	2,63
Григорій Сковорода	28090	1,73
Песя Українка	26590	1,64
Іван Франко	24247	1,49

Джерело: <http://www.greatukrainians.com.ua/>

західних українців, передусім – галичан. На моїй рідній Стрийщині молоді хлопці змагалися між собою, хто більше потратить грошей, голосуючи за Бандеру. Якщо зробити поправку на гіперактивних галичан і забрати невинувато високі зманіпульовані рейтинги Ярослава Мудрого та Амосова, то результати голосування повертаються до більш-менш нормального і звичного стану: з Шевченком і Хмельницьким «нагорі».

Є ще одна, значно менша, однак важлива зміна: зі «списку десятиох» випали імперські та радянські постаті-символи – Петро I, Ленін і Брежнєв. Нагадаю: у першому випуску програми критерії «українства» були визначені дуже широко, настільки широко, що не те що Петро I і Ленін, але навіть Сильвестр Сталлоне чи Дастін Гофман могли стати «великими українцями». Формальних причин для падіння імперсько-радянських ідолів не існувало. Отже, вони впали самі собою. Виглядає, що українці прощаються зі своєю, точніше сказати, не так своєю, як накинutoю згори, імперською спадщиною.

Виразною є «криза жанру» серед нашого російськомовного населення. Воно не має своїх символів і постатей, які б дозволили природним способом вписатися в український історичний простір. Визнаючи всі чесноти Амосова, але поклавши руку на серце, я розумію усю штучність його статусу «великого українця»: він великий не сам собою – він просто найбільший серед тих, кого може висунути російськомовна спільнота. Власне через його непереконливість у фінальній грі Амосов був замінений на Ярослава Мудрого як на єдину прохідну фігуру, до якої російськомовні мають хоча б приблизний стосунок. Тішить, однак, іронія ситуації: «рятуючи» українців від Бандери, «регіонал» Табачник перетворив Ярослава Мудрого з «русько-російсько-православно-імперського» символу на центральний символ українства й європейського вибору. Не думаю, що він добивався саме цього. Однак

тут важливо не те, що він насправді думав, а те, що насправді вийшло.

А вийшов несподіваний, але красивий результат: українці дістали «десять великих», за яких не соромно ані перед сусідами, ані перед усім світом. Порівняно з іншими національними списками, він, як на мене, найбільше схожий на британський та французький. Подібно, як в українському випадку поруч опинилися Амосов і Бандера, так і в тих списках знайшлося місце і на царевбивцю Кромвелю, і на королеву Єлизавету I, і на революціонера Маркса, і на реакціонера Бісмарка. Це є той спосіб мислення, який робить можливим одночасне існування у Лондоні пам'ятника Оліверові Кромвелю й пам'ятника Карлові I, якого він убив.

Полишене само на себе, українське суспільство, попри гострі конфлікти, що розривають його навпіл, низьку ефективність урядування, слабкість, злодійкуватість і брехливість еліти, виявляє гідну подиву здатність до саморегулювання. Про Україну говорять як про країну, яка ніколи не втрачає шансу втратити шанс. Телешоу «Великі Українці» у тому сенсі дуже українське: воно було добрим, але змарнованим шансом на першу велику українську публічну дискусію про українську історію. Це, однак, не перекреслює вартості самого проекту. Він занапастив цей шанс, але він витворив іншу нагоду: шанс на новий спосіб мислення про свою історію.

Франко

Якого зросту був Пушкін? Дивно, здавалося б, запитання. А, однак, від нього залежить один з підставових російських мітів про Пушкіна як про найбільшого поета. Григорій Чернецов – російський художник на службі царя – на початку 1830-х років за розпорядженням Миколи II писав картину про урочистий парад на честь взяття Варшави. На ній мали бути представлені чоловічі фігури російського освіченого суспільства, разом, зрозуміло, з Пушкіним. Оскільки Пушкін був нижчий від усіх інших персонажів картини, Чернецов знайшов спосіб, як вийти з ситуації: він намалював парад з верхньої точки зору. Завдяки цьому ракурсові Пушкін виглядає вищим – а, отже, більшим! – за Крилова і Жуковського.

Ця історію переповів Юрій Дружніков у своїй книжці «Дуель з пушкіністами». Вона добре надається як ілюстрація до теми про національну мітотворчість. Кажуть, що в Західній Європі нації творять політики, а на Сході – поети. Тому поети ще за життя, а ще більше по смерті, стають центральними символами східно-європейських націй. Відповідно, вони не можуть бути низького зросту, романсувати з жінками, пити вино, тобто виявляти нормальні людські риси.

Те, що далі, – короткий реєстр мітів, що витворилися навколо Івана Франка, іншої знакової фігури української літератури. Хоча їх набагато більше, тут вибрано тільки десять.

1. Франко народився 27 серпня 1856 року. Насправді ж, Франко народився двома днями раніше. Про це він розповідав одному із своїх найближчих товаришів. Батьки чекали, чи їхній первісток виживе, а тому не спішили з хрещенням.

2. Прізвище Франко вимовляється з наголосом на другому складі.

Насправді, правдою є якраз протилежне: справжнім прізвищем Франка було Фра́нко, а не Франко́ – з наголосом на першому складі. Так кликали його сім'ю у Франковому рідному селі, і так кликали Франків в інших селах. Наголос змінився після переїзду Франка до Львова. Чи це зробив сам Франко, чи це зробили замість нього, ми, напевно, ніколи не дізнаємося. Як рівно ж ми не знаємо достеменної причини цього. Припускають, що це сталося внаслідок слов'янізації його прізвища. Всі відомі в історії Франки – разом з іспанським каудильйо та генералісімумом Франко – були неслов'янського походження з наголосом на першому складі.

3. Франка кликали Іван Якович.

Насправді, у житті Франка був лише один короткий період, коли він підписувався «Іван Яковлевичь» – і то з твердим російським знаком у кінці. Був то час його захоплення русофільством – течією, яка вірила в існування єдиної нероздільної Русі «від Карпат до Камчатки». Франкове русофільство закінчувалося під впливом Михайла Драгоманова, професора

Київського університету, вигнаного з Російської імперії за «нігілізм та український сепаратизм». Дорогою на Захід Драгоманов зупинився у Львові й був вражений бідністю місцевого культурного життя. Зокрема провінційним характером літератури, який презентували Франко та його колеги. У Драгоманова виник у голові план, як перетворити молодих русофілів на українців та соціалістів. План спрацював блискуче, настільки, що молодий Франко хотів накласти на себе руки, так йому було соромно за те, що говорив і писав перед тим. На щастя, він не позбавив себе життя, але він покінчив зі своїм старим «Я». Частиною того, від чого він раз і назавжди відмовився, було власне величання «по батькові». Коли багато років по тому один з його російських адресатів звернувся до нього «Іван Яковлевич», Франко запротестував: «у нас [...] обертання по отечеству не вживається».

4. Франко народився в українській сім'ї.

Сам Іван Франко був переконаний, що в його жилах тече німецька кров. Він твердив, що по батькові походить з тих сільських німецьких колоністів, котрі переселилися до Галичини в перші роки австрійського правління. Дослідження родоvodu Франка засвідчує, що насправді його предки жили в Галичині ще до приходу Габсбургів. Це, однак, не заперечує можливості, що вони прийшли сюди раніше, адже німецька колонізація Галичини тривала ще від княжих часів. Німецьке походження Франка в часи його життя було загальнознаним фактом. Його вороги говорили про нього, що «той потомок німецького емігранта не любить руської

раси» (Русь, русини – так називали тоді галицьких українців), і що то «не простий Русинисько, а «höhere deutsche Kultur» (висока німецька культура)!

5. Франко народився у селянській сім'ї.

Насправді ж по мамі він виводився з давнього шляхетського роду Кульчицьких. Окрім Франка, двома іншими найвідомішими представниками цього роду є відомий козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний та Юрій Кульчицький, герой Віденської битви 1683 року і власник першої віденської каварні. Місцеві шляхтичі ніколи не забували про Франкове шляхетське походження, і твердили, що такий талант не міг родитися серед «простих хлопів». Ті, що близько знали Франка, відзначали його певний духовний аристократизм, а водночас – почуття самовпевности, свого «я», відваги, так якби він казав іншим: «Набік, бо я йду». Це, на їхню думку, були типові рисі шляхтича.

Франкове навернення на селянство відбулося уже в університеті, під впливом Драгоманова. Відтоді він постійно називав себе «мужи́ком», писав чи говорив про себе як про селянського сина, вигодованого «чорним селянським хлібом і працею твердих селянських рук», готового «віддати свої сили на службу селянських інтересів» тощо. І ніде ані півсловом він не згадав про своє шляхетське походження.

6. Франко тяжко бідував все своє життя.

Насправді, це правда лише для його, Франкової, юности та молодости. Він народився у заможній сім'ї, по

смерті батьків виживав з репетиторства, тому і грошей вистачало не лише на їжу, а й на книжки, а в університеті йому, як збіднілому й осиротілому шляхтичеві, давали стипендію. Франкові голодні роки почалися у Львові по його першому арешті й ув'язненню за соціалізм (1877–1878). Його позбавили стипендії, а репутація арештанта закривала йому дорогу до державної кар'єри. Він вимушений був жити лише з гонорарів. А що гонорари були в ті часи невисокі, то жив він майже впроголодь.

Ситуація змінилася, коли він одружився з киянкою Ольгою Хоружинською, яка принесла йому немалий посаг. Ще міцніше Франко став на ноги пізніше, коли за сприяння Михайла Грушевського, дістав постійну працю в Науковому Товаристві імені Шевченка. Його податкові декларації свідчать про постійне зростання доходів. Франковий щоденний побут, однак, не став від того більше налагодженим. Його жінка – перекопана послідовниця Льва Толстого – не дуже любила готувати чи прибирати в хаті, вважаючи це «излишеством». Тому Франкові часто самому доводилося ходити на базар по продукти, а навіть і варити.

7. Франко цурався алкоголю і був неперебірливим у їжі.

Франко пив усе – пиво, вино, горілку, але помірковано. Його ніхто ніколи не бачив п'яним. Коли він був у Відні, любив ходити до місцевих винних підвалів. Він не був гурманом, але любив добре поїсти.

Особливо любив сушені східні фрукти та в'яленого вугра. Любив чорну каву, а чай пив «по-московськи», тобто з варенням.

8. «Тричі являлась мені любов», – писав Франко у своїй відомій поезії. Насправді, Франкові являлася любов значно частіше. Василь Щурат – один із його перших біографів і молодших товаришів з часів навчання у Відні – склав список «Любок Франка». Окрім найпершої і найбільшої любови Ольги Рошкевич, тут фігурують її рідна сестра Михайлина, шкільні учительки Ольга Білінська та Юлія Шнайдер (знана за своїм літературним псевдонімом як Уляна Кравченко) та Франкова пізня пасія Ася Шехович. Найбільшими «відкриттями» в цьому списку є дружина його приятеля Болеслава Вислоуха Марія та перша галицька феміністка Наталя Кобринська. Насправді, і цей список неповний. У цьому спискові бракує щонайменше ще чотирьох імен. Франкова часта закохваність була пов'язана з його творчістю. Щурат записав такий діалог між Кобринською і Франком:

«– Ви в мені любитеся?»

– Я не тільки у Вас, але в багатьох. Мушу, щоб писати любовні поезії».

9. Франко вмер від виснаження сил та знегод, яких зазнав за життя.

Що тут правда, а що неправда – предмет суперечок

декількох поколінь франкознавців. Франкові найближчі знайомі та його лікарі твердили, що його хвороба дуже давня, і що вона тягнеться від часів його докторантури у Відні (1892–1893). В особистому архіві Франка зберігся лікарський діагноз. Там перелічено цілий букет хвороб. Але найнебезпечнішою у тому списку був сифіліс. Цей діагноз підтверджував і Василь Щурат, який рік мешкав з Франком разом у Відні на квартирі.

У Франкові часи це була з найпоширеніших хвороб: на неї страждало щонайменше 10 % міського населення. Вона була особливо поширеною серед митців та революціонерів – тих двох середовищ, що виступали проти лицемірства суспільної моралі та пропагували «вільну любов». До обидвох належав Франко. А тому його шанси захворіти були, якщо можна так сказати, вдвічі вищі за середні. Лікарі, які лікували покоління революціонерів 1917 року, зізнавалися, що ця хвороба серед їхніх пацієнтів була масовою. Правдоподібно, що власне від неї помер Ленін. Серед українців-революціонерів однією з перших її жертв був відомий марксист Сергій Подолинський. За ним послідувала низка більш і менш знаних діячів – разом з Франковим приятелем Павликом. Коли ж заходить мова про митців, то серед них існувало повір'я, що у своїй останній стадії хвороба посилює творчі можливості. Тому Гі де Мопассан буквально полював за цією хворобою. У списку справжніх чи підозрюваних геніальних сифілітиків є Гете і Флобер, Ніцше і Джеймс Джойс.

Сифіліс був продуктом модернізації – таким самим, як індустріалізація, урбанізація, демократизація («ми демократизуємося і сифілізуємося» – іронізував один європейський консерватор»). Він прийшов в Європу з Колумбом, а звідти ширився по всьому світі, відповідно до того, як європейська модель модерності домінувала. На межі XIX і XX століття Відень був центром модерності, а, отже, столицею «продажної любови». На вулицях міста дівчат легкої поведінки було важче уникнути, аніж знайти; деякі з них коштували рівно ж стільки, скільки пачка цигарок чи газета. Східна Європа була одним із головних постачальників «живого товару», зокрема тому, що східноєвропейські дівчата приваблювали віденських чоловіків своєю «східною екзотичністю». У Відні Франко зустрів своє колишнє велике кохання – київську студентку, котра в 1870–1880-ті роки виконувала роль кур'єра між Києвом, Львовом та Женевою, місцем осідку Драгоманова. Зустріч була шоком для Франка: його кохана була випхнута на «торг ганьби». Своє потрясіння Франко описав у вірші «Привид» (1892), котрий, до речі, вважають першим модерним урбаністичним твором в українській літературі.

Перший гострий напад хвороби стався з Франком, коли він повернувся з Відня. Хоча після цього він прожив ще майже 20 років, тоді йому здавалося, що життя наближається до кінця. А скільки ще залишалося непережитого, ненаписаного і незробленого! У цих душевних муках народилося багато його творів, серед них і збірка «Зів'яле листя» – вершина його творчости.

10. Твори Франка написані на основі реальних фактів.

Щонайменше так твердив сам Франко. Насправді, так не було. Не всі Франкові «Тюремні сонети» писалися у в'язниці. Його «Борислав сміється», як і «Захар Беркут, має дуже мало спільного з історичними реаліями. Рівно ж автобіографічні оповідання про малого Мирона нагадують Шевченкові розповіді про своє дитинство, а не реальні обставини його ранніх літ.

Франкові прижиттєві критики називали його твори «яскравою неправдою». «Ми надіємося бачити дійсний світ, – писав один із них, – а бачимо Франківський, ми надіємося бачити людей реальних, а бачимо чисто Франківських». Франко не думав заперечувати. Навпаки: зізнавався, що вважає своїм завданням «представити реальне небувале серед бувалого і в окрасці бувалого». Такий метод писання дуже нагадає соціалістичний реалізм – метод, який від 1930-х років домінував у СРСР. Радянські франкознавці не проминали нагоди, щоб похвалити Франка як предтечу соцреалізму. Рідко хто з Франкових біографів, радянських і нерадянських, звертав увагу на те, що за таким принципом Франко писав і власну біографію.

Мав рацію один з найкращих знавців української літератури Михайло Рудницький, коли твердив, що найцікавішим твором Франка є сам Франко. Франковий Франко – такий, який він постає з автобіографічних творів, спогадів чи принагідних згадок –

є «реально небувалим серед бувалого і в окрасці бувалого».

Виклик для кожного франкознавця – акуратно знімати один за одним шар глянцевої фарби, щоб добратися до оригіналу. І від того Франко не стає менш цікавим. Навпаки – він набуває більш людських і симпатичних рис. А, отже, стає ближчим а цікавішим для нас.

Бандера*

- Недавно у Львові відкрили пам'ятник провідникові Організації Українських Націоналістів (ОУН) Степанові Бандері. Для поляків Бандера є символом антипольськості, організатором замахів на високих польських чиновників на Кресах у часі Другої світової війни, за що він був засуджений на довічне ув'язнення. Символом чого є Бандера для сучасної України?

- Пам'ятник у Львові вшановує не стільки Бандеру, скільки міт про нього. Він не є характерним для цілої України, а тільки для Галичини. Хоч треба визнати, що такий спосіб мислення потрохи проникає і до Києва. Після Помаранчевої революції столиця України стає щораз більш націоналістичною, якщо можна так сказати, особливо серед молоді. Бандера, однак, має не однозначний образ в Україні. У Харкові, Одесі та Донецьку про нього, напевне, думають так само, як і у Варшаві чи Кракові, а, між нами кажучи, так, як і в Москві. Соціологічні опитування показують, що коли йдеться про симпатію українців, то Степан Бандера посідає одне з останніх місць поряд із Петлюрою та Сталіним. Проте це не підважує факту, що в Галичині цю постать сприймають цілком інакше. За рік ми будемо святкувати 100-річчя від дня народження Степана

* авторизований і перероблений переклад інтерв'ю для варшавської «Газети виборчої». Інтерв'ю взяв Марцін Войцеховський.

Бандери. Чуються голоси, які вимагають оголосити наступний рік в Україні Роком Степана Бандери.

- Чи може це бути сприйнятим в усій країні?

- Історична пам'ять в Україні ще довго буде поділятися на регіони. Загальнонаціональними символами є поет Тарас Шевченко і гетьман Богдан Хмельницький. Проте кожен регіон має своїх місцевих героїв. Для Львова – це Бандера, для Донецька – Ленін чи заслужений спортсмен, наприклад, стрибун із жердиною Сергій Бубка. Не бачу тут великої трагедії. Проблема України не в тому, що одна частина суспільства вшановує націоналістів, а інша – комуністів, а в тому, що є мало людей, готових взяти моральну відповідальність за злочини одних і других. Історикам не залишається нічого іншого, як тільки методично зняти позолоту з постатей, яким поставлено пам'ятники: комуністичні – зі Сходу, націоналістичні – із Заходу. Лише так колись наведемо лад з власною історією.

- Польські історики, навіть ті, які симпатизують Україні, не мають сумнівів, що Бандера був терористом. Здебільшого на цьому і закінчується його оцінка...

- Погоджуюсь, але не до кінця. Ми мало знаємо про Бандеру як про людину. Досі не написана його в міру об'єктивна біографія. Існують або комуністичні пасквілі, або націоналістичні ікони. Терористичні акти, особливо вбивство керівника польського МВС Броніслава Перацького 1934 року, спричинилися до

того, що Бандера став дуже популярним серед української молоді. Рух, яким він керував, 30 червня 1941 року оголосив у Львові відновлення незалежності України. За це німці наклали на нього домашній арешт, а 1942 року його вислали до концтабору в Заксенхаузені. Насправді Бандера не мав безпосереднього зв'язку з винищенням поляків на Волині 1943 року, за що його часто осуджують. Я не кажу, що якщо б він був тоді в Україні, то не дійшло б до різни на Волині, але Бандера не був безпосередньо причетний ані до творення УПА 1942 року, ані до її діяльності.

- Цікаво, бо в Польщі синонімом українського націоналіста є саме слово «бандерівець».

- Після арешту влітку 1941 року Бандера був ізольований і не зовсім розумів, що відбувається в країні. Між ним та керівництвом ОУН, яке залишилося на місці, з часом з'явилися серйозні непорозуміння. Кілька років тому у Львові тривала дискусія про те, чи не треба було б когось іншого зробити символом українського військового незалежницького руху замість Бандери.

- Кого, наприклад?

- Мій світлої пам'яті колега Юрій Киричук пропонував провідника УПА Романа Шухевича (Тараса Чупринку), якого наприкінці 1940-х років вбило НКВД. Бандера не був заангажований у творення УПА. Деякий час він був навіть противником її творення.

- Чому?

- Бандера мав зовсім інше бачення розвитку національного руху в Україні. Він мріяв про національну революцію. Він був представником того покоління, яке виростало в тіні війни і революції. У своїх спогадах він писав, що пам'ятає, як через його село кілька разів проходив фронт. Батько Бандери – греко-католицький священник – потрапив 1919–1920 року на так звану «Велику Україну», тобто за Збруч. Це були найтяжчі роки української революції. Роки боротьби всіх проти всіх, коли кров лилася широкою рікою, українське село повстало, і це нагадувало козацькі часи. Бандера виховувався тими розповідями. Гіркота поразки, крах спроб збудувати українську державу будили в ньому прагнення знайти винних і помстити за кривду.

- А кого він вважав головним винуватцем, Польщу?

- І Польщу також. Але не тільки. Оскільки він думав не лише в категоріях Галичини, а й усієї України, то головним ворогом для нього була Росія – і біла, і червона. Молоді націоналісти, разом зі своїм інтелектуальним гуру Дмитром Донцовим, перекладали відповідальність за поразку на старше покоління. Вони вважали, що ті були надто м'якими, надто ліберальними, не зуміли скористатися потенціалом, який несуть у собі великі селянські повстання. Ідеологія і практика українського націоналізму в 30-х роках пригадує нацизм і передусім італійський фашизм. Але не можна не зауважити його специфічного українського

підґрунтя. Перед Першою світовою війною український націоналізм під австрійським пануванням не був ані надто ксенофобським, ані надто агресивним. Він був антипольським, що було зрозумілим, проте не антисемітським. Це був легальний націоналізм, що, за декількома винятками, діяв у межах закону і застосовував політичні методи. Бандера вважав, що через надто лагідні методи українцям після Першої світової війни не вдалося побудувати української держави.

Генерацію Бандери сформувала гіркота поразки і захоплення духом великої степової України. Під час революції 1917–1920 років селянські маси чинили надзвичайні речі, пройняті природним, вродженим духом українськості. Назвімо цю візію України козацькою, шевченківською, запорізькою. Бандера хотів саме такого націоналізму: з одного боку – ксенофобського, агресивного, радикального, а з іншого – романтичного і героїчного. Його головною ідеєю була національна революція, національний здвиґ.

– Це збігається з ідеями польських народовців...

– З тою відмінністю, що, однак, Бандера мріяв про українське народне повстання, яке б заклало підвалини під українську національну державу. Селянство тоді вважалося уособленням українськості. Воно покликане було перемогти польську владу, владу більшовиків, кожену іншу владу. Селянами мала керувати група революціонерів. Позиція Бандери була близька до російських народовців. Він вважав, що народ готовий до революції, тільки треба його розбудити.

Це мала бути група революціонерів-терористів, яка своїми діями спровокує маси.

- Який це має стосунок до утворення УПА на початку 1940-х років?

- Ідея партизанської війни здавалася Бандері малоамбітною, замало романтичною. Це не відповідало ідеї великої революції. Тому Бандера вважав створення УПА кроком убік, називав це «сікорщиною», тобто копіюванням польського підпілля.

- УПА мала, однак, широку підтримку. Саме українські селяни масово брали участь в антипольських акціях на Волині.

- Але ніде поза Західною Україною! Вже після війни Бандера писав в одному з листів: «Нашою метою не є партизанська війна, ані антирежимний резистанс, але велика національна революція». Ця ідея була утопійною. Мали рацію ті українські емігранти, які стверджували, що незалежна Україна виросте тільки з Радянської України, бо більше її нема з чого вирости. Бандера, натомість, вважав такий погляд за зраду. Крах надії на національну революцію під час війни саме в Східній Україні спричинився до того, що наприкінці війни бандерівський рух еволюціонував. Його діячі переконалися, що місцеве населення не дасться спровокувати до масштабного руху, навіть з огляду на сильні антибільшовицькі й антинацистські настрої. Вони вирішили змінити стратегію, відмовитися від ксенофобії, зацікавитися соціальними

справами. Цю еволюцію добре описує Євген Стахів. Під час війни він сам творив бандерівське підпілля на Донбасі, після війни став одним із головних критиків Бандери, а також галицької візії історії.

- На момент початку радянсько-німецької війни в червні 1941 р. ОУН була поділена на дві фракції. Чи поміж обома фракціями – бандерівською і мельниківською – справді існували серйозні ідеологічні різниці? Чи можна сказати, що одна фракція була більш, а друга менш радикальна?

- Ідеологічні різниці були незначні. Важливішим був конфлікт поколінь. Євген Коновалець, який 1929 року створив ОУН, був за своєю суттю людиною з ментальністю легального націоналіста від австрійських часів, якого життя змусило до того, щоб створити нелегальну організацію. Легальною частиною українського руху мали бути освітні організації, товариства, школи, кооперативи, що функціювали в міжвоєнній Польщі. Легальні структури мали бути прикриттям перед таємною ОУН.

Для покоління Бандери це було неприйнятне. Діяльність у будь-якій легальній структурі було для них «гнилим компромісом», зрадою ідеалів революції. Тому Бандера і його прихильники ставили собі за мету атакувати не лише польські структури, а й українські, які діяли легально. Прагнули, щоб українське життя перейшло до нелегальних структур. Тероризм був найкращим способом, щоб досягнути цієї мети.

- І тому жертвами терористичних акцій ОУН були також українці?

- Звичайно. Не треба забувати, що ворогами Бандери були також помірковані українці, які пробували діяти легально, сьогодні ми б сказали ліберали. Із 63 жертв замахів під час війни 36 були українцями, а з них лише один – комуніст! Бандера їм закидав компроміси з Польщею, вважав їх за зраду. Серед польських жертв Бандери є прихильники порозуміння з українцями. Бандера хотів вилучити прихильників компромісу по обидва боки. Це не є, зрештою, українська специфіка. Варто подивитися на близькосхідний конфлікт. Там також фанатики вбивають передовсім прихильників поєднання з обох боків.

- Чому українська молодь у 1930-х роках була готова піти за Бандерою?

- Бо її гідність постійно понижували. Було ускладнене суспільне просування, одержання праці... Говорилося, що українці мають чорне піднебіння. Пам'ятаю це хоча б із оповіді мого батька, про його взаємини з польськими ровесниками. Серед молодих українців була сильна психологічна потреба боронити свою гідність. А це змушувало їх відкликатися до символіки безкомпромісних героїв. У спогадах з цього часу часто з'являється думка, що українських націоналістів виховала польська школа.

- Як?

- У польських школах вчителі розповідали про

польську героїчну історію – про повстання, героїв, королів, виграні битви. Логічно формувався висновок: оскільки українці не мають такої традиції, то не заслуговують на власну державу. Повернувшись зі школи, українські діти часто питали батьків, де наші герої? Існувала потреба психологічної компенсації, власних героїв. Бандера надавався до цієї ролі якнайкраще. Звідси пішла його популярність.

Багато молодих людей цього покоління не закінчували навчання, свідомо вибираючи іншу дорогу. Їхніми університетами були в'язниці. Українські терористи, яких засудили польські суди на кару смерті, одразу ставали героями. Багато з арештованих не витримували допитів. Бандера, однак, не зламався. Під час процесу справляв враження незламного. Він надався на героя, відображав тодішні сподівання значної частини української молоді. Власне тоді вона кинула гордо в лице старшого покоління, що претендувало бути українського вождями, звинувачення: «Де Ваші Бандери?»

- Коли в червні 1941 р. німці напали на СРСР і захопили Львів, Бандера проголосив в цьому місті утворення незалежної України. Чи справді він вірив, що Гітлер погодиться на існування цієї держави?

- Не відомо, на що сподівався Бандера. Люди з оточчя Гітлера мали різні погляди на українське питання – від «лагідної лінії Розенбер», котрий виступав за створення української держави, до жорсткої позиції гау-

ляйтера України Еріка Коха. Німецька розвідка зміцнювала серед українських націоналістів переконання, що Гітлер може погодитися на утворення української держави. Але Гітлер вважав українців за елемент непевний, збунтований, який може вкусити руку свого пана: як приклад він покликався на вбивство в Києві 1918 року німецького військовокомандувача фон Айхгорна. Його ставлення до українців визначалося передусім його расовою маячнею: всіх слов'ян він вважав за недолюдей. З іншого боку, нападаючи на СРСР, Гітлер не був упевнений, чи йому вистачить сил. Можна було сподіватися, що заради цього він згодиться на фасадну українську державу. Зрештою, ще навесні 1941 року Гітлер допускав таку можливість – за умови, що найвищі посади в такій держави мали б німці.

Гітлера дуже зміцнив успіх перших місяців війни з СРСР. Третій Райх захопив Україну без великого опору. Єдина значна битва точилася тільки за Київ, але у вересні 1941 року і вона закінчилася великою перемогою німців. Після цього, звичайно, Гітлер утвердився у переконанні, що він великий полководець, і відкинув ідею компромісу з будь-ким.

Сталося це, однак, аж по декількох тижнях війни. Проголошуючи незалежність 30 червня, Бандера не міг ще цього знати. Він хотів поставити Гітлера перед доконаним фактом. Але так само перед доконаним фактом Бандера хотів поставити інших діячів українського національного руху, з якими конфліктував. В акті проголошення незалежності було виразно

зазначено, що Українська держава постає під керівництвом ОУН Бандери.

Загалом цей план зазнав поразки. Українська держава не постала, а Бандера був засланий до Заксенгаузену, де сидів до кінця війни. Однак ще перед концтабором, коли був посаджений під домашній арешт, він не перестав бути прихильником співпраці з німцями. В листах, пересланих до краю, він писав: «...доки Гітлер становить силу і воює зі Сталіним, було б шаленством відвертатися від нього». Євген Стахів, який подає цього листа, твердить, що коли б Гітлер запропонував співпрацю українцям, то Бандера без вагання став би українським Квіслінгом.

- Чи Бандера мав якісь контакти з поляками, чи мав польських друзів? Чи є хоча б згадка, яка доводить, що він міг розуміти польське бачення?

- Нічого мені про це невідомо. Бандера часто повторював, що український націоналіст не має права приймати культури окупантів. Генерація Бандери не підтримувала контактів з поляками. Під час процесу перед війною прокурор запитав його, чому перед вбивством українця ОУН за ним довго стежила, а рішення про вбивство Перацького було прийняте ментально. «Бо Перацький був поляком і окупантом!» - відповів Бандера.

Цікаву гіпотезу в справі польсько-українських стосунків у міжвоєнних роках ставить відомий фахівець із цієї проблеми американський історик Тімоті Снайдер. У біографії Генрика Юзефського він пише

про шпигунську війну між Сталіним і Пілсудським, жертвою якої стала Україна і багато осіб, які прагнули до польсько-українського поєднання. У Парижі вбито прихильника союзу України і Польщі, отамана Симона Петлюру. У Польщі – посла Сейму Тадеуша Голувку, одного з найбільших речників культурної автономії польських українців. Не говорю, що це Сталін безпосередньо режисерував ці вбивства, але йому на руку були непорозуміння між поляками й українцями. Хоча це й звучить парадоксально, але українські націоналісти і Кремль, хоча й взаємно себе ненавиділи, але в деяких справах їхні погляди були досить подібні.

Москва ніколи не легковажила українським питанням, розуміючи, що воно впливає на долю усієї Європи. Емпіричним доказом цього є доля самого Бандери, якого в Мюнхені 1959 року на замовлення Кремля вбив агент КДБ Богдан Сташинський, українець із Галичини, завербований Москвою. Це зовсім інша історія, яка вартує окремої книжки. Те, що Москва вбила Бандеру, ще більше зміцнило його міт!

Гопог

Недавно газета «2000» надрукувала розлоге інтерв'ю з американським професором Марком Тавгером. Тавгер відомий у науковому світі як історик-дослідник голоду 1932–1933 років, який заперечує, що: а) голод був запланований «згори» і б) що він був спрямований проти українців, а щобільше, що в) його можна кваліфікувати як геноцид. Ці погляди Тавгер вперше озвучив ще на початку 1990-х років, але досі його ім'я не було відоме широкому загалові в Україні, аж поки цю прогалину не взялася заповнювати газета «2000» та її редактор Сергій Кичигін. На початку цього тижня Кичигін виступив на «5 каналі», і знову переказав позицію Тавгера, того разу ширшому колу – бо зрозуміло, телевізор дивиться набагато більше людей, аніж читає газету (треба додати, що йдеться ще про україномовну публіку, котра надає перевагу «5 каналові» й відчуває деяку ідіосинкразію «2000»). До того ж, Кичигін назвав Тавгера «провідним американським істориком», а його (і, зрозуміло, свою) позицію він представив як ще одну спробу захистити «свободу слова в Україні», перед настійними спробами українського президента Ющенка ухвалити закон про український голодомор як акт геноциду.

Я маю свою думку про Кичигіна та його газету. Однак не буду її оприлюднювати. Швець, як кажуть, має знати своє ремесло. Я ж історик, і в мас-медійному світі я, радше, любитель. Тому про рівень й міру об'єктивності цієї газети краще хай говорять журна-

лісти та фахівці з мас-медій. Я ж буду говорити про історію, а точніше про те, як історію вживають (і як нею зловживають) у публічних дискусіях.

Почну з характеристики Тавгера як «провідного американського історика». Для тої частини української публіки, для котрої одне тільки словосполучення «made in the USA» малює образ чогось якісного і добротного, така характеристика мусила б збудити автоматичну довіру. А коли історик не тільки «американський», а й ще до того «провідний», то все, що він сказав, заслуговує на особливу увагу. І справді, американська академічна система (на відміну від української) таки дбає про стандарти. Щоб стати професором, у ній треба пройти через декілька щільних сит, які відсівають ідіотів і шарлатанів, а також тих, що не витримують стресу академічної кар'єри. Що вище учений вибився, то більше сит він пройшов і сильніша була конкуренція. Існує досить проста схема, котра визначає, хто з істориків провідний. Для того треба стати професором університету з так званого *ivy league* – як-от Гарварду, Колумбійського чи Єльського. Тавгер викладає в університеті Вест Вірджинії, який, як кажуть американці, є «middle of nowhere», тобто в скромному провінційному університеті. До того ж, він не професор. До того ж донедавна його посада була скромніша: *associate professor*, що приблизно дорівнює нашому українському «доцентові» (пишу «донедавна», бо не знаю, чи в його біографії щось змінилось).

Я далекий від снобізму, а тим паче, не маю наміру образити Тавгера чи інших істориків, що сидять по

американських провінційних університетах. Деякі з них справді першокласні, в інших просто не склалася кар'єра. Але в кожному разі, характеризувати доцента університету Вест Вірджинії як «провідного історика» є, м'яко кажучи, сильним перебільшенням. Це явний «піарівський хід», що розрахований на нашу з Вами необізнаність: не кожен же може знати особливості американської системи! (чим, до речі, користаються деякі з наших діаспорних істориків, котрі в Україні представляють свою скромну академічну кар'єру в Америці як захмарні досягнення).

Є, однак, ще один момент в інтерв'ю Тавгера, що ставить під сумнів його неупередженість. Він починає своє інтерв'ю з того, що переоповідає «Положення про стандарти професійної поведінки Американської історичної асоціації». Цитую мовою оригіналу (Тавгер вільно володіє російською):

«Эти стандарты разъясняют, как историку или любому человеку, исследующему исторические темы, следует писать, чтобы его работа была обоснованной, а не пропагандистской. Историкам, например, необходимо говорить о событиях в надлежащем контексте, а это обычно подразумевает использование как можно более широкого и полноценного контекста. Если автор рассуждает о каком-то событии слишком узко, не учитывая широкого контекста, практически наверняка такой автор представит и некорректную интерпретацию данного события.

Историк также не должен опускать доказательства и версии, не совпадающие с его (ее) взглядами.

Автор, ігноруючий альтернативні точки зору, несправедлив по відношенню до читачів і самому собі. Читачі мають право знати відношення автора до альтернативних версій. Якщо автор взагалі не згадує альтернативних точок зору, його (або її) можна звинуватити в незнанні перводжерел. Якщо автор свідомо приховує альтернативні точки зору, щоб створити ілюзію, що його (або її) версія – єдина, такого автора можна звинуватити в написанні пропагандистської літератури».

З цього засновку Тавгер критикує Роберта Конквеста та покійного Джеймса Мейса («добрі письменники, але упереджені дослідники»), а рівно ж українських істориків, які вірять в український голодомор. Він, однак, не помічає, як підкладає міну під самого себе: у своїй статті він не наводить інших альтернативних поглядів, які, з одного боку, не конфліктує з висновками Конквеста чи Мейса, але й не погоджується з позицією самого Тавгера, з іншого.

Тавгер належить до так званої *environmental school*, що наголошує роль природних явищ в історії. Його погляди можна коротко викласти так: голод 1932–1933 був спричинений засухою 1931 року та сильними дощами 1932. Комуністична влада пробувала боротися з неврожаєм, поменшуючи плани хлібозаготівель, дозволивши вільну торгівлю зерном та пробуючи прогнати передусім голодуючі міста. Єдине, на що вона не пішла – це на закупівлю хліба за кордоном. Якраз тоді в Німеччині до влади прийшов Гітлер, Маньчжурію окупували японці. Якщо б СРСР почав імпортувати

зерно, то він би виказав свою слабкість (тим паче, що Червона Армія тоді справді голодувала). Криза понесла за собою багато жертв, але врешті «голодающее крестьянство и советское правительство совместными усилиями [підкреслення моє! – Я. Г.] добились получения в 1933 году гораздо более высокого урожая в сравнении с 1932 годом».

Тавгер готовий зробити прихильникам версії голодомору і визнати факт, що голод справді супроводжувався антиукраїнськими репресіями. Але ці репресії, вважає Тавгер, були другорядними і були виміряні проти українських націоналістів, а не селян. Сталін помилково думав, що за небажанням селян здавати хліб державі стояли підшепти націоналістів, а не неврожай, бо офіційна статистика подавала завищені дані. Цей епізод і витворив міт про український характер голоду.

Тут Тавгер покликається на іншого, справді провідного американського історика – професора Гарвардського університету Террі Мартіна, який оприлюднив свою версію декілька років тому в книжці «The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939 (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001)». Проблема в тому, що цитуючи, Тавгер пересмикує аргумент Мартіна. І ця невелика підміна тону дає йому підстави співати пісню по-своєму. Те, що у Тавгера виглядає як другорядний сюжет («помилка Сталіна»), в Мартіна проходить першорядною лінією. Спочатку Сталін не виділяв України серед інших територій, які не здавали хліба.

Однак влітку 1932 року його перемінило: він почав боятися, що втрачає Україну. Йому здавалось, що радянська влада перестала існувати в Україні взагалі, а тому вирішив завдати їй найтяжчого удару. Сталін керувався не лише тривожними звітами ОГПУ, а й спогадами про те, як влітку 1919 року більшовикам довелося втікати з України під хвилею селянського повстання. Цей свій «український страх» він поширив і на донських козаків та поволзьких німців, котрі під час російської громадянської війни теж виявили сильний спротив комуністичній владі (при нагоді скажу, що подібний аргумент висував і покійний Джеймс Мейс). У кожному разі, Україна й українці перебували в центрі, а не на периферії уваги Сталіна, коли він вирішив вдатися до покарання селян голодом.

Добре порівняти позицію Тавгера з поглядом іншого провідного дослідника ранньої радянської історії італійця Андреа Граціозі. Він теж покликається на Мартіна, але робить висновки, відмінні від Тавгера. Тут не місце переповідати їх докладно, зацікавлені можуть прочитати його статтю, надруковану в «Українському історичному журналі» 2005, №2. Повторю тут тільки центральний аргумент: Граціозі позиціонує себе стосовно двох груп істориків (і, відповідно, людей, які їм вірять) – одна група (група А) вважає, що голод 1932–1933 року був справді українським геноцидом; друга (група Б) твердить, що голод взагалі не мав національного виміру. Італійський історик доводить, що слушності не має жодна група. Є правдою, що голод заторкнув не лише Україну, але правдою є і те, що

українське село перебувало в центрі катаклізму. Так, український голод не потрапляє під вузьке означення геноциду, але, з іншого боку, таке вузьке означення геноциду – не єдине. Якщо вдатися до розширеного тлумачення (можливості якого не заперечував Рафаїл Лемкін, автор самого поняття «геноцид»), то український голод таки можна кваліфікувати як акт геноциду.

Біда з українською історією в тому, що в дискусії навколо її найважливіших сюжетів більшість учасників знає тільки А або Б. Мало кого цікавить історія, написана напівтонами або з більшою кількістю букв, а як знають добрі історики, історія переважно такою і буває. До прикладу наведу порівняння, яке часто виникає під час дискусій про Голодомор – порівняння з Голокостом, наведу його, проте, в іншому, новому ракурсі. Після війни одні тільки США ревізували з німецьких архівів стільки документів про Голокост, що якщо б їх викласти в одну лінію, то вони простяглися б на декілька десятків тисяч метрів. Якщо додати до цього інші архівні збірки, спогади жертв і свідків, документи судових слідств та кіно-фото-матеріали, то сміливо можна сказати, що жодна інша подія в світовій історії не є так добре удокументована, як історія винищення євреїв. До того ж, вона ще й найкраще досліджена: 20 років тому кількість наукових монографій про Голокост становила 200 тис., а про один тільки концентраційний табір Освенцім (Аушвіц) видано бл. 100 тис. праць. Окрім того, історики досі не можуть дійти згоди щодо більшості питань, що, як, коли і чому сталося під час Голокосту.

Історія дослідження українського голоду – після стількох десятків років замовчування і кпинів з тих, хто пробував довести сам факт його існування, поки що тільки в пелюшках. Але нас уже пробують перекопати, що можливий лише один, «правильний» погляд. Читач чи глядач неісторик не має змоги піти в архіви, щоб її перевірити. Є, однак, один простий «тест на вошивість»: коли хто-небудь з екрану чи шпальти говорить вам, що знає, як то насправді було, то сміливо вимикайте телевізора або перегортайте сторінку. Будьте певні: Вами знову маніпулюють.

Незрозумілий голокост

Україна стоїть на порозі великої дискусії – дискусії про причетність українських націоналістів зокрема а українців взагалі до винищення євреїв у роки Другої світової війни. Можна сказати, що з моменту посмертного нагородження Романа Шухевича званням Героя України вона уже почалася. Треба думати, однак, що в найближчі роки, якщо не місяці, вона може набрати іншого, набагато гострішого характеру. Готуються або вже навіть вийшли друком декілька робіт, які містять нові факти та нові звинувачення – і котрі для українського суспільства можуть стати тим, чим для польського стали дві книжки Яна Гросса «Сусіди» і «Страх».

Попри гострий характер польської дискусії, поляки на загал добре вив'язалися з цієї дискусії. Це, засвідчила, серед іншого, у травні 2001 р. масова церемонія, під час якої сотня польських єпископів на чолі з кардиналом Юзефом Глемпом від імені усього польського суспільства попросила вибачення за злочини, учинені в Єдвабному та інших містах. Українцям, на відміну від поляків, буде тяжче визнати, що їхні предки у час війни були не лише жертвами, але й злочинцями. Хоча би тому, що вони сильно поділені у ставленні до війни, й визнання вини одною групою – скажімо, «помаранчевими» – може виглядати не як ознаки її моральної сили, а як політична капітуляція перед їхніми супротивниками, «біло-голубими» і «червоними».

Історики повинні, однак, працювати понад партійними поділами. З цієї причини вважаю своїм обов'язком, заким почнеться дискусія, познайомити українського читача з

одною найінтелігентніших книжок, котрі мені доводилося читати за останні декілька років про Голокост – збірку есеїв американського історика угорського походження Іштвана Деака «Есеї про гітлерівську Європу» (István Deák, *Essays on Hitler's Europe* (Lincoln, London: University of Nebraska Press, 2001), 222 p.). Ця книжка ще раз переконала мене, що жодну, навіть найконтroversійнішу, історію не можна писати з позиції «або-або». Завжди залишається місце для третьої (четвертої, п'ятої і т.д.) точки зору, котра творить поле для понадпартійного зрозуміння і порозуміння – а разом з тим полегшує визнання національної вини.

У світовій історії немає жодної іншої події, яка би так була добре удокументована і так добре досліджена, як Голокост. І тим не менше історики не можуть дійти до згоди щодо більшості питань, що стосуються однієї з найбільших катастроф у минулому людства. Дискусії починаються уже навколо самої характеристики: чи був Голокост «однією з найбільших» – а чи «найбільшою» катастрофою? Хіба Сталін, Мао і Пол Пот не винищили більше людей, ніж Гітлер? Чи пропорційно не більше вірменів загинуло від рук турків, аніж євреїв від рук нацистів та їх добровільних прислужників?

Інша суперечка триває навколо причин і мотивів Голокосту. Чи Гітлер від самого початку приходу до влади мав у голові план винищення усіх євреїв – а чи це рішення прийшло до нього спонтанно, у міру розгортання подій? Якщо перше є правдою, то чому у перші роки своєї влади нацисти активно заохочували

еміграцію євреїв з Німеччини? І чому тоді ця еміграція була заборонена у 1941 р.?

Звідси виникає нове питання: коли власне масові переслідування євреїв переросли у Голокост? Зразу ж після атаки нацистської Німеччини на Радянський Союз у червні 1941 р.? Чи тільки після того, коли німецька армія застряла на східному фронті і надії на Blitzkrieg були остаточно поховані? Далі: якою була роль Гітлера у всій цій історії, а яка припадала на Гімлера, Waffen-SS, Wehrmacht, німецьких чиновників і німецьку публіку, сателітні уряди та колабораціоністів в окупованих країнах? Яку частку відповідальності за цей злочин несуть поляки та інші не-німецькі народи? Так само: римо-католицька церква, західні союзники та рухи опору в окупованій Європі? Чому самі євреї ніде, окрім Варшави, не пробували активно протистояти своїй долі? Чи припустимо звинувачувати у посібництві єврейську владу і єврейську поліцію гетто?

І, нарешті, питання питань: наскільки поведінка усіх акторів цієї трагедії була спричинена попередньою історією, а наскільки породжена специфічними воєнними обставинами?

Перелік цих питань приводить Іштван Деак, професор (віднедавна – на пенсії) Колумбійського університету у книжці: «Есеї про гітлерівську Європу». Ця книжка є збіркою його статей-рецензій, надрукованих у 1983-2000 New York Review of Books, Times Literary Supplement, New Republic та у журналі Central European History. За публікацією деяких, як пише

Іштван Деак, слідувала хвиля критичних листів до редакції та йому особисто. При цьому, як нерідко буває, автори листів критикували його з двох діаметрально протилежних позицій. Голокост не є лише одною з найбільших загадок історії – він ще є одною з найбільш ідеологічно заангажованих загадок історії.

Вже сам вибір терміну, нагадує нам Іштван Деак, є ствердженням певної ідеологічної позиції. Голокост як поняття виводиться з іудейської традиції й означає священне жертвоприношення Богові. Чому би цим терміном мала б називатися загибель тих євреїв, котрі не були іудеями а то й взагалі були невірними? Альтернативна назва – Шоа – має схожу богословську амбіцію представити трагедію європейських євреїв як катастрофу космічних масштабів, що сходить на землю з небес. Арно Майєр (Mayer), автор одної з рецензованих Деаком книжки, пропонує термін «юдоцид» (Judeocide) – але, як вважає Деак, цей термін навряд чи приживеться.

Сам Деак послідовно вживає термін «Голокост», хоча й він свідомий недосконалости свого вибору – бо у питанні «Чим був Голокост/Шоа/єврейський геноцид?» важливішою є перша половина (« Чим був...?»), аніж дискусія навколо формулюванням підмета. Деак пропонує свою відповідь, зупиняючись по черзі на п'яти великих темах (відповідно він групує свої есеї в окремі розділи): «Німці», «Німецькі євреї («євреї серед арійців»», «Жертви», «Голокост в інших (ненімецьких) країнах», «Спостерігачі».

Розгляд першої теми – «Німці» – приносить найбільше несподіванок. Якщо брати до уваги статистику

еврейських жертв, то німецько-єврейська вісь не була головною в історії Голокосту. На момент приходу до влади Гітлера (1933 р.) у Німеччині проживали бл. півмільйона євреїв. Більше половини з них – 300 тис. – емігрувало після приходу Гітлера до влади, тому на початок війни там залишилося бл. 200 тис. З них загинуло 160 тис. (130 тис. у самій Німеччині, 30 тис. тих, хто виїхали з неї, але опинилися в окупованих Гітлером країнах). Решту вижило – у концентраційних таборах, у схованках або у змішаних шлюбах. У підсумку війну пережило 66% німецьких євреїв – що значно вище аналогічного показника, аніж скажімо, серед євреїв Литви (17%). Відносно велике число євреїв (бл. 1400 осіб) пережило у самій столиці Райху, Берліні – місті, котре Гітлер хотів у першу чергу зробити Judenfrei.

Справа не лише в тому, що на Сході Європи проживало більше євреїв, і що назагал вони були значно бідніші і політично менш впливові, щоб скористатися з того шансу, який відкривала їм еміграція. Одною з причин, чому так порівнянно багато німецьких євреїв врятувалося у самому серці Райху, було ставлення самих німців до своїх євреїв, з одного боку, і до Гітлера, з другого. Деак нагадує, що Гітлер прийшов до влади завдяки підтримки меншості (33-37%), а не більшості; показує, що всупереч поширеному стереотипу, його підтримало не покоління, котре виросло на досвіді першої війни і Веймарської республіки, а «старші» виборці», котрі головну загрозу для свого традиційного світу бачила у марксизмі та ліберальному капіталізмі; стверджує, що якщо німці голосували за Гітлера, то

не тому, що їм подобався його радикальний антисемітизм, а тому що вони були розчаровані Веймарською республікою та розчавлені Великою депресією; припускає, що навіть якби Гітлер менш ненавидів євреїв, його популярність серед німців не дуже б постраждала; показує, що ані електорат Гітлера, а навіть СС не були виключно нацистами; відзначає, що всередині самої націонал-соціалістичної партії лише незначна більшість (5% серед інтерв'юваних у 1938 та 1942 р. нацистів) підтримувала расові репресії.

Серед книжок, яких оглядає Іштван Деак, найбільш вражаючим є щоденник професора французької філології у Дрездені Віктора Клемперера (1881-1960). Єврей за походженням, син равина, протестант за віросповіданням і німець за своєю свідомістю, він пережив і задокументував усі 12 років нацистської влади. Його щоденник показує непослідовність й парадоксальність нацистської політики щодо євреїв. Перш за все, Клемпереру допомогла вижити та обставина, що він належав до числа тих німецьких євреїв, одружених на жінках-арійках. Цю групу булла б вивезена до концентраційних таборів, якби не їхні жінки: у березні 1943 р. вони провели масову демонстрацію протесту проти винищення своїх чоловіків перед штаб-квартирою гестапо в Берліні – й гестапо уступило! Євреїв, одружених на «арійках, залишили жити, однак вони мусіли носити «зірку Давида». Після того, як його звільнили з роботи у 1935 р., Клемперер не переставав одержувати державну пенсію майже до останніх днів нацистського

режиму. Кожного дня він очікував арешту. Щоденник повен свідчень постійних переслідувань – великих, малих а то й просто надокучувань: за розпорядженням нацистів, їм довелося позбутися послідовно машини, вілли, домашньої прислуги, телефону, радіо, kota, можливості відвідувати театри і ресторани, права на постільну білизну, крем для бриття, шоколад, фрукти, молоко і тютюн (Клемпереру як заядлому курцю особливо надокучувала остання заборона – іронія полягла в тому, що, можливо, саме ця заборона допомогла прожити йому відносно довго). Гестапівські молодички арештовували, били його і його жінку у власній квартирі – а після цього наказали їм переселитися у елегантнішу (!) квартиру і навіть дозволили взяти з собою піаніно. Водночас щоденникові записи містять численні докази симпатії простих німців до старого професора зокрема та євреїв взагалі. Час до часу на вулиці до нього підходили перехожі, посміхалися і стискали руку зі словами «Ви знаєте чому». Коли його заставили відкидати лопатою сніг, його наглядачі повторювали йому: «Не перетруджуйте себе – держава не вимагає від Вас цього», «Я не можу Вам сказати «Працюйте повільніше» – Ви повинні розуміти це самі». Ці вирази симпатії ставали тим частішими, чим більших оборотів набирала винищувальна нацистська машина. Й остання деталь, котра ілюструє вивихнену соціальну ієрархію нацистського режиму: на самому дні нацистського суспільства знаходяться не німецькі євреї, а жінки-остарбайтери «з Росії» – вони вмирають з голоду, і їх таємно підгодовують ... євреї!

Якщо щоденник Клемперера правдивий, то виникає питання: як бути з німецькою відповідальністю за Голокост? Що робити з відомою тезою Давіда Гольдгагена, що у німецькій історії «дорога до Аушвітцу була прямою», а тому «перестаньмо говорити про них [добровільних вбивців євреїв] як про нацистів. Вони – німці, німці, німці»!? На книжці Гольдгагена про «добровільних виконавців» Іштван Деак зупиняється окремо. Він не заперечує певну наукову вартість книжки. Його дивує, однак, її мас-медаільний і ринковий успіх (в одній тільки Німеччині було розпродано 160000 примірників) – і в цьому успіху він бачить певні тривожні тенденції. Наукові дискусії навколо цієї книжки показали, що Гольдгаген свідомо проігнорував значну частину документального матеріалу, котра заперечує його висновкам – а ту частину, яку використав, свідомо підігнав під тезу про масовий і глибоко вкорінений в німецькій історії анисемітизм як про головну причину Голокосту. Але навіть якщо проігнорувати маніпуляцію матеріалами, лишаються серйозні методологічні проблеми: перенаголошування «залізного» детермінізму і тяглости в історії й ігнорування ролі кон'юктурного збігу обставин. Чи був ми можливий Голокост без соціальних наслідків Першої світової війни, політичних конфліктів Веймарської республіки, економічних проблем Великої депресії, появи Гітлера і виборчого успіху його партії? Проти Гольдгагеновської тези говорить факти, що у Другому Райху (1870-1918) євреї мали більше прав, ніж католики, соціалісти і поляки; що саме тут шукали притулку

тисячі євреїв-емігрантів зі Східної Європи; що під час Першої світової війни ті зі східноєвропейських євреїв, котрі не емігрували, вітали прихід німецької армії; що перед цією війною рівень анти-семітизму був значно вищим у республіканській Франції й сусідній монархії Романових, аніж у Німецькій імперії.

Антисемітизм міг мати довгі коріння у німецькій історії, але одного його було би недостатньо, щоб розпочати масове винищення євреїв. Говорячи образно: він міг виконувати роль мастила для машини винищення, але не виконував роль самої машини. Виконавці Голокосту могли брати добровільно участь у акціях масового винищення не через свою ненависть до євреїв чи з матеріальних мотивів (бажання збагатитися, привласнюючи особисті речі жертв), а через інші причини: бажання сподобатися начальству, зі страху видатися «слабаками» і т. п.

Всі ці аргументи Іштван Деак приводить не для того, щоб реабілітувати німців. Навпаки, вони спрямовані проти творення національного алібі з допомоги перекладання вини на таких зручних офірних цапів як німецький анти-семітизм, СС чи Гітлера. Є правдою, що не всі німці голосували за Гітлера у 1933 р. і що багато з них не були лояльні його владі. Але є правдою є також те, що абсолютна більшість з них легко відмовилася від свободи заради матеріальної вигоди і повернення собі почуття національної величчї після принижень, накладених на німців Версальською системою. Заради цих мотивів вони готові були сприйняти ідею масових езекуцій. «Вони стали тим, чим

багато з нас може стати одного дня, якщо ми втратимо пильність і станемо учнями божевільного і злого чарівника», – пише Деак.

Цей вердикт не падає жодної соціальної, етнічної чи релігійної групи. Почасти, він стосується навіть жертв – не стільки євреїв, скільки комуністів, учасників руху спротиву, в'язнів концентраційного таборів та ін. Спогади тих, хто пережили Голокост, схожі між собою за спільним візерунком оповіді: вони починаються з опису щасливого дитинства і юности, перерваного приходом війни і нацистським терором, за ним слідує розповідь про тихий героїзм щоденного виживання, про визволення і про тяжкі пошуки свого місця у новому, повоєнному світі, допоки автор не обзаводиться сім'єю і робить кар'єру (у більшості випадків, перебравшись через океан чи в Палестину). Але його (ii) продовжують переслідувати тяжкі спогади минулого, що в кінці змушують сісти за робочий стіл і викласти їх на папір як попередження для майбутніх поколінь.

Що, однак, найчастіше замовчують такі спогади, це внутрішні стосунки та ієрархію між в'язнями гетто і концентраційних таборів. Ніхто не був захищений від загрози негайної і страшної смерті. Однак шанси на виживання не були рівними. Вони були більшими для тих, хто мав пристойне соціальне походження й освіту, володів німецькою мовою, був молодшим, виглядав фізично здоровим, або самовпевненністю чи інтелігентним лицем викликав повагу серед інших в'язнів. Загальним правилом було зневажати слабкого та поважати сильного. Але найбільшу роль грала

внутрішня солідарність: кохля супу, зачерпнута твоїм товаришем-кухарем не зверху, а знизу казанка збільшувала твої шанси на виживання – як рівно ж рішення капо послати тебе на легші роботи. Лінії такої солідарності розділяли світ в'язнів у чітко визачені групи: французькі євреї як і старовірні євреї були солідарними між собою і виключали з взаємодопомоги всіх інших євреїв; французькі політичні в'язні ніколи не ділилися посилками Червоного Хреста з радянськими військовополоненими; комуністи ворогували з некомуністами, а всередині комуністичного табору неперехідна лінія проходила між трьоцкістами і комуністами.

Аристократію концентраційних таборів становили німецькі політичні в'язні і німецькі кримінальні злочинці. Їх оточувала свита слуг і просто підлабузників. До вищого середнього класу належали свідки Єгови, чехи, північні європейці і багато (але не всі) іспанських республікаєців, до нижчого – бельгійці, датчани, французи, поляки й італійці. І на самому дні знаходилися гомосексуалісти, радянські військовополонені, цигані і євреї. Ця ієрархія не була статичною: в'язні могли рухатися вверх і вниз по соціальній драбині і знищуватися тисячами з примхи наглядців чи доносів сусіда. Що, було, однак важливим: СС не треба було докладати великих зусиль для утримання свого контролю над світом, де між в'язнями йшла боротьба не на життя, а на смерть за кожную крихту влади і привілею. Для того, щоб утримати машину масового винищення у Треблінці, де загинуло бл. млн. євреїв,

достатньо було 20-40 есесманів та 90-120 українських та німецьких наглядачів.

«У кримінальному світі концентранційого табору – пише Деак – ніхто не залишався абсолютно невинним, навіть якщо він одного разу вхопив кусок хліба раніше за інших». На старійшині Лодського гетто Мордехаї Хаїмові Румковському, розстріляному німцями у 1944 р., лежить відповідальність за смерть багатьох євреїв. Керована ним поліція придушувала внутрішній спротив, видавала членів єврейського підпілля а також тих, хто пробували переховатися самі або переховати інших. Молодий єврейський поліцай у гетто Калел Переходнік посадив у поїзд смертників свою власну дружину і власну дитину, а потім покінчив життя самогубством.

Шокуючою є історія Стелли Гольдшляг – молодій берлінській єврейки, котра пережила Голокост завдяки колаборації з нацистами. Спочатку вона рятувала собі життя, видаючи себе за німкеню. Зловлена гестапівцями, вона під тортурами зрадила імена тих, хто допоміг їй дістати фальшиві документи. Згодом за дорученням гестапо, Стелла та інші молоді євреї – як і вона, вихідці з багатих єврейських родин – ходили берлінськими вулицями, виявляючи у кафе, ресторанах і театрах інших євреїв, які видавали себе «за арійців». Серед зловлених Стелою євреїв були її товариші та однокласники. Стеллі та іншим ловцям (Greifern) видавали пістолети – і вони були, правдоподібно, єдиними євреями у світі, котрим нацисти дозволяли носити зброю. Молодим людям, однак, ніколи не при-

ходило в голову повернути зброю проти гестапівців – як й багато інших жертв, вони прагнували наслідувати своїх катів.

Роздільна лінія між виною і невинністю, колаборацію та спротивом нерідко була тонкою і ледь помітною. Прагнення виживати змушувало прибирати різні ролі. Герой іншої розповіді галицький єврей Освальд Руфайзен по черзі був євреєм, поляком, німецьким поліцаєм, радянським партизаном – аж поки не став католицьким монахом (цю незвичайну і глибоко зворушливу історію недавно переказала російська письменниця Улицкая у своєму романі «Даниель Штейн. Переводчик» – дуже раджу її прочитати, це дійсно добра і велика література).

Відповідно до широкого спектру поведінки виуватців і жертв, кожне узагальнення щодо Голокосту є одностороннім у кращому випадку і малоправдоподібним у гіршому. Ця особливо помітно з розділу книжки «Голокост в інших країнах». Приведений там матеріал підтверджує відсутність прямого зв'язку між ідеологією та репресіями. На загал, частка євреїв, котрі вижили, була вища у країнах фашистського блоку – нацистській Німеччині та її сателітах. В Італії, Данії, Фінляндії і Болгарії цей показник сягнув трохи більше 80% , в Румунії й Угорщині – трохи більше 40% (в останньому випадку показник був би вищим, якби радянська армія не застряла на підступах до Будапешту, бо до березня 1944 р. залишалось живими 95% угорських євреїв). Хоча й тут прості узагальнення неможливі: болгарський режим захистив своїх євреїв,

але видав нацистами усіх євреїв з окупованих ним грецьких та югославських територій, а розміри «остаточного рішення» були пропорційно високими у Хорватії і Словаччині.

Найкраще ж тезу про відсутність безпосереднього зв'язку між ідеологією і практикою ілюструє італійський приклад. Тут кожен третій єврей належав до фашистської партії (що було вище від пропорції серед самих італійців), а фашистський режим, на відміну від болгарського, захистив євреїв не лише на своїй території, але в окупованих ним частинах Греції, Албанії, Югославії і Франції.

Одна з причин, чому частка виживання євреїв у державах Осі була вищою, аніж деінде, полягала в тому, що перед першою світовою війною це були країни з найбільш ліберальним законодавством щодо євреїв, а тому ступінь єврейської асиміляції була там найвищою. До того ж, чисельність євреїв з походження була відносно невеликою і малопомітною, а тому вони могла спокійно зійти за своїх, бо майже не відрізнялася за мовою, фізичним виглядом чи звичаями. Італійські генерали не кривили душею, коли заявляли, що видача «своїх» євреїв у руки нацистів суперечила поняттю їхньої офіцерської честі. Офіцерська честь, однак, не заважало їм поводитися брутально проти ефіопійського населення в Африці чи слов'янського населення на Балканах.

Не так було зі східними євреями Польщі, Литви та СРСР. Вони були чужаками не лише для німців, австрійців, угорців та італійців, але навіть для захід-

них євреїв. Звинувачення «типовий галичанин» було однією з найтяжчих образ, яку західний єврей міг кинути в лице східному: галицькі євреї вважалися брудними, бідними і малоосвіченими. Факт, що головна драма Голокосту розгорнулася саме у Східній Європі створював серед чистих, заможних і освічених західних європейців враження, що «нас це не стосується». Східноєвропейські євреї до того ж опинилися під вогнем українського, литовського, румунського та словацького націоналізмів, бо до війни значна частина з них русифікувалася, полонізувалася або мадяризувалися – та місцевого побутового анти-семітизму, котрий особливо зріс внаслідок становлення радянського режиму.

У книжках, яких рецензує Іштван Деак, українці та литовці найчастіше фігурують як охоронці в концтаборах, поліцейські – виконавці масових ексекцій та стихійні погромщиків. За інтенсивністю звинувачень в анти-семітизму вони дорівнюють лише полякам. Ці звинувачення мають свої серйозні підстави – але, як і випадку з іншими темами Голокосту, не можуть служити підставою для далекоїдучих висновків. Іштван Деак нагадує, що число праведників – людей, які спасали євреїв під час війни – у випадку поляків є набагато вищим, аніж серед інших європейських народів; що поляки були єдиною європейською нацією, окрім британців, які ставили свідомий опір нацистам до самого кінця; що польське антикомуністичне підпілля робило неоднаразові спроби освідомити західних союзників про характер і масштаб «остаточного вирішення»,

і що під час знищення варшавського гетто офіцери СС неодноразово доносили, що їх і їхніх солдат обстрілювали з «арійської частини». «Хотів би я знати, – запитує він – чи ще хто-небудь де-небудь в Європі стріляв на захист євреїв».

Що стосується українців, то його коментар займає у книжці небагато місця. Але його варто відтворити майже повністю заради його влучності. Критики українського націоналізму часто цитують лозунг ОУН «Ляхи – за Сян, німці – до Берліну, євреї («жиди») – на шибениці. «Я не знаю, як багато українців підписалося б під цим лозунгом – пише Деак. – У мене, однак, мало сумніву щодо того, що його підставова філософія була близька мільойнам європейців» .

Причини, чому звичайні люди готові катувати і вбивати невинних варто шукати деінде, аніж у простакуватих посиленнях на національну традицію. Більшість країн, які були окуповані нацистами та їхніми союзниками, постачали приблизно ту ж саму пропорцію вбивць, байдужих, пасивних симпатиків й активних борців спротиву. Однак ціна за спасіння євреїв на Заході і на Сході була різною. На Заході можна було відбутися відносно легким покаранням, на Сході за це неодмінно страчували, нерідко не лише самого спійманого, але й всю його родину. Цей факт Іштван Деак вважає потрібним нагадувати, бо багато з дослідників Голокосту, які вдаються до широких порівнянь, про нього просто забувають.

Що робить східноєвропейський приклад близьким до західноєвропейського, то це спільне бажання

більшості і тут і там до більшої етнічної і релігійної однорідності. Їм міг подобатися чи не подобатися брутальний характер винищення євреїв, вони могли різнитися щодо рівня освідомленості про те, що діється у концентраційних таборах чи гетто, але назагал вони почували полегшення, що число євреїв у їхніх країнах зменшується, і, що на щастя, це робиться не їхніми руками. У цьому відношенні не існувало великої різниці навіть між окупованими європейцями та західними союзниками, які не спішили на допомогу і не збільшували еміграційної квоти: « перші хотіли менше євреїв у своїх країнах, другі не хотіли більше євреїв у своїх країнах».

Упорядковуючи збірку своїх есеїв, котрі виходили протягом 17 років, Іштван Деак зробив невелику ревізію своїх поглядів. Головна з них стосується його твердження, що Голокост «був єдиним справжнім геноцидом наших часів». Деак більше так не вважає. Що по-справжньому відрізняє Голокост від інших геноцидів, вважає він – то це факт, що ні один з них не породив такої великої кількості літератури. Цю диспропорцію лише почасти можна пояснити закритістю донедавна тих архівів, що стосувалися сталінських репресій. Або фактом, що, на відміну, скажімо, «українських кулаків», євреї були «невинними жертвами», бо не ставили спротиву державі-вбивці – а тому насильство щодо них було огиднішим і більш невинуватим. Якщо це так, то яка тоді різниця між євреями і дітьми «кулаків» та інших «ворогів народу»?

Деак робить блискучий, як на мою думку, висновок: першчергова увага на євреях та їх вбивцях відображає тенденцію західних істориків зосереджуватися на тих, кого вони вважають «нашими» – тобто на освічених і цивілізованих західних європейців. «Історія Голокосту була не лише центральною і неминучою темою для єврейських громад у західних країнах. Увага [західних] істориків була прикована до видовища: нація, котру колись вважали одною з «найцивілізованіших», знищує один з найбільш цивілізованих народів. Їх менше хвилювало масове вбивство [нецивілізованих] селян».

Читання Деака помагає зрозуміти два контрпродуктивні підходи у дискусіях про Голокост. Перший полягає у повному запереченні причетності свої нації до винищення євреїв – і перекладання відповідальності, у кращому випадку, на «злочинні елементи» чи неконтрольоване ніким «шумовиння». Такий підхід не знаходить підтвердження історичними фактами: кожна нація, що опинилася у «Гітлерівській Європі», дарма як жертва чи союзник, готова була скористатися з цього, щоб позбутися чужих, у першу чергу – євреїв. Можна сперечатися щодо рівня причетності до Голокосту – не можна заперечувати цю причетність взагалі.

Другий контрпродуктивний підхід полягає у пастці власної праведності, в яку впадає той чи інший учасник дискусії, і з цієї позиції пробує критикувати своїх опонентів. Як показує книжка Деака, у дискусії про Голокост немає загальноприйнятих правд. Їхня

відсутність не релятивізує чи виправдує злочини – вона не дозволяє нам самозаспокоюватися: кожен з нас може стати учнем злого чарівника, якщо наша переконанність у власній праведності закрие нам очі на власні гріхи і слабкості.

Якщо відкинути ці дві крайності – заперечення та праведність – лишається широке поле для сенсовних дискусій та формули «вибачаємо та просимо вибачення».

Недавно одна ізраїльська газета надрукувала історію Штірліца – не того телевізійного, а справжнього, який послужив прототипом (<http://berkovich-zametki.com/2006/Zametki/Nomer7/Heyfec1.htm>). Він був євреєм, помер кілька років тому в Єрусалимі та похований на місцевому Сіоністському цвинтарі. Той справжній ненавидів «кіношного» і сміявся з нього. До прикладу, парубок Ісаєв-Штірліц не витримав би елементарної повірки гестапо («Кто такой? Импотент? «Голубой»? Боится расовых проверок? В любом варианте – за ним компромат»).

У його розповіді найбільше вражає мізерна ефективність советської розвідки: за всю війну «Штірліц» виходив на зв'язок зі Штабом тільки 5–6 разів; єдина цінна інформація, яку він передав Штабові, стосувалася проєктів Мессершмідта, але вона нікому не знадобилася. Його оцінка прожитого життя проста і щира: «Кораблик из газеты вчерашней».

У романі Фадєєва «Молодая гвардія» головний герой Олег Кошовий зліплений з бандерівця Євгена Стахова. У своїх спогадах «Крізь тюрми, підпілля й кордони» (Київ, 1995) Стахів розповідає справжню історію підпілля у Донбасі, яке насправді було бандерівським. Він, однак, не вихваляє Бандери. Навпаки: Стахів критикує його та весь бандерівський рух за тоталітаризм, короткозорість, нетерпимість, а розказує, як війна вилікувала його від цього.

Героїчні історії перетворюють бруд війни на повенну позолоту пам'ятників. Хочете знати, чим насправді була війна – читайте негероїчні історії.

Коли мене цими днями журналісти питають, перемогу в якій війні ми маємо святкувати (у Другій світовій чи Великій Вітчизняній?) чи, відповідно, коли ми маємо її святкувати (8 чи 9 травня?), я зстенаю плечима: як взагалі можна святкувати війну?

Досить глянути на карту, щоб зрозуміти: це не була наша війна, це була війна за контроль над нами. Чи, точніше, над нашими предками, що мали «щастя» опинитися між Берліном і Москвою. Досить подивитись на статистику втрат, щоб переконатися: найбільше від війни постраждали не німці чи росіяни, а білоруси, місцеві євреї, кримські татари, поляки й українці.

Героїчні історії пробують нас переконати, що ці народи в тій війні були героями або зрадниками з власної волі. Або ж приписують їхні подвиги чи безчинства іншим. Як писав Норман Дейвіс, відповідно до цих історій українці були росіянами, коли робили щось добре, і знову ставали українцями, як тільки коли робили щось погане.

Сьогодні незалежна Україна пробує переконати, що так насправді українці були героями, й українські вояки боролися за українську незалежність. Це є ще одна велика героїчна брехня. Єдиними, хто воювали на українській території за свою незалежність, були поляки (бо вони її мали перед війною) та українці з міжвоєнної Польщі (бо вони мали ілюзію, що Україна

може дістати незалежність після війни, з рук Гітлера або союзників). Решту ж воювало, бо або не мало вибору, або ж – якщо такий вибір для них існував – на тому боці, який давав кращі шанси вижити.

Інша брехня героїчних історій: «наша сторона вела справедливу війну і воювала у білих рукавичках». Історія негероїчна ж каже, що час великих романтичних воєн закінчився ще в ХІХ столітті. Від 1914 року війни були тотальними і мали на меті повне знищення противника. Можна сперечатися, котра сторона була жорстокіша. Але жодна сторона ані була захищена від жорстокости, ані не виявляла до неї стійкого імунітету.

Говорячи про тотальний характер війни, ми не маємо права засуджувати тотально всіх, лише тому, що вони опинилися у «неправильній» (з нашого погляду) армії. Хоч би тому, що не знаємо, як ми самі б повелися за таких обставин. Кожен з нас потрапить бути і чортом, і ангелом. Тотальна війна не просто побільшила шанси першого коштом другого, вона призвела до того, що лінія між ними стала дуже тонкою, часто невпізнаною.

За таких обставин єдиним певним і чесним моральним правилом для нас є: варто солідаризуватися з жертвами війни, аніж з її героями, або ж з тими героями, героїзм яких полягав у рятуванні жертв.

Доки ми святкуємо цю війну, доти ми її продовжуємо. Клавзевіц писав, що війна – це продовження миру, але іншими засобами. Святкуючи цю війну, ми піддаємося ризикові перетворити наше життя на «війну іншими засобами».

Р. С. Кілька тижнів по тому, коли я написав цю статтю, мені до рук потрапив номер кийвської «Критики» (число 4 (126) за 2008 р. зі статтею Василя Костюка про Юрія Шереха (Шевельова). Автор оповідає, як за місяць до німецької окупації Харкова Шевельова змусили стати інформатором радянських каральних органів. Під час окупації він уже друкувався у німецьких газетах, а по її закінченні разом із тисячами таких самих українських «колаборантів» емігрував на Захід. Костюк цитує фрагмент із щоденника Остапа Луцького:

«Цікава розмова з Шевельовим. Він написав свою «останню» статтю на 36 сторінок, яку «Сучасність» відмовилася друкувати. Це стаття про другу світову війну, в якій він осуджує і тих справа, і зліва. Війна, на його зовсім правильну думку, була війною між двома імперіями на території України. Ні ті українці, що воювали по советському боці, ні УПА чи Дивізія [СС «Галичина». – Я. Г.] не принесли користи українському народові».

Добре і приємно почути мудрий голос з минулого. Цікаво мені тільки, скільки сучасних українських газет та журналів згодилися б надрукувати цю статтю сьогодні?

Дихання модерної цивілізації ніде так сильно не відчувається, як у великих містах. Місто – квінтесенція сучасності. У теоріях модернізації, які домінували на Заході в 1960–1980-х роках, а після падіння комунізму із запізненням (як завше!) дійшли до Східної Європи і міцно засіли в мізках місцевої інтелігенції – протиставлення «місто–село» відчитується як протиставлення модерності і традиції, прогресу та відсталости, Заходу і Сходу. В українському ж випадку цей двоподіл набуває ще й національного забарвлення: місто – символ російської, село – української культури. Кожна з цих культур витворила свої характерні символи: косоворотка фабричного робітника проти вишиваної селянської сорочки, випечена борідка інтелігента проти щирих вусів, міський блатний шансон проти задушевної народної пісні, вироблена літературна мова проти сільської говірки тощо.

Ба більше, цим двоподілом пробують пояснити центральну драму новішої української історії. Вона, ця драма, крутиться навколо такого сюжету: все, що модерне (читай: місто) в Україні, не українське, а те, що українське (читай: сільське) не модерне або слабомодернізоване (читай: «Історія України» Ореста Субтельного). Найновіша історія посткомуністичної України, здавалося б, підтверджує це правило: найбіль-

* Використано фрагменти публікації «Пльвів: точки зростання», поміщеної на інтернет-сторінці zaxid.net 18 травня 2007 р.

ше українськомовних українців (майже 80 %) наприкінці 1990-х років проживало в селах, тоді як у містах їх частка падала обернено пропорційно до чисельності населення (вони становили приблизно половину в середніх містах і 25–33 % у великих містах та більшості обласних центрах).

Тим, хто не задовольняється лише поверховими враженнями, історія українських міст може розповісти іншу драму: а власне оповідь про умовність двоподілу між містом і селом. Її варто розповісти хоча б заради того, щоб переписати цей песимістичний сценарій. Розпочну з опису самої сцени, на якому розвивається наша драма. Відразу зізнаюся, що я вірю в існування чогось такого, що, з деяким примруженням ока та самоіронією, можна назвати «Східною Європою». Ця Європа не є, як вважають, гіршою від Західної. Вона просто інша. Її можна порівняти із Задзеркаллям: багато західних речей та явищ існують у ній наче в дзеркальних та менш чи більш викривлених відображеннях. Вони легко впізнаються, але не тотожні самим оригіналам.

Проілюструю це простими прикладами. У Західній Європі середня відстань між двома містами дорівнювала 20–30 км. Це була відстань, яка дозволяла купцеві з його крамом виїхати зранку з одного міста і безпечно досягнути іншого, заким ще впаде ніч, а селянам з навколишніх сіл добратися до міського ринку і повернутися додому ще за світлого дня. На більшості ж східноєвропейської території середня відстань між двома містами становила 80–90 км. Там, де в західно-

європейському випадку наприкінці денного пішого переходу була місто, у східноєвропейському випадку стояла корчма чи кабак (пригадаймо собі співомовку Степана Руданського «Чи високо до неба»).

Інший приклад стосується підставової тенденції європейської урбанізації. Вона проста і звучить майже як шкільне правило: всі найбільші міста Європи були засновані перед 1300 роком. У східноєвропейському випадку це правило, скажімо, діяло у випадку Києва і Львова. Винятків, однак, було так багато, що з них складалося цілковито інше правило: більшість місцевих великих міст у Східній Європі були порівняно молодими. Вони виникли після 1500, а особливо після 1700 року, тобто в новітні часи. Наприкінці існування Російської імперії два з трьох найбільших її міст – Санкт Петербург, Москва й Одеса – були засновані протягом двох останніх сторіч. Нічого такого не було в сусідніх Австро-Угорській та Німецьких імперіях. Тут домінували старі «історичні» Берлін, Відень, Прага, Будапешт, Мюнхен, Ляйпціг, Дрезден та ін.

Арістотель твердив, що в міста приходять заради того, щоб торгувати, а залишаються жити заради задоволення. У специфічних історичних умовах Східної Європи ці слова можна перефразувати інакше: у міста втікали, щоб вижити, а залишалися – якщо залишалися! – жити з безвиході. Східноєвропейські міста були недорозвинутими, якщо оцінювати їх за стандартами західної урбанізації. Їм бракувало багатьох передумов, що перетворювали механічне скупчення вулиць і будинків на справжнє місто.

Дев'ятнадцятистолітні Харків чи Катеринослав, не говорячи вже про набагато менші містечка, нагадували, радше, велике село, аніж справжнє місто. Показовим є таблички, які вряди-годи можна було побачити в центрах таких «міст»: «Випасати корів і кіз заборонено». Велемовною ілюстрацією східноєвропейської урбаністичної недолугости є назви міських районів – Нахаловка, Собачівка, Шулявка тощо. Їхній загальний стан можна схарактеризувати короткою формулою: «болото, сморід, насильство» – так, як описував Юзівку український більшовик Петровський.

З поправкою на східноєвропейські умови, місто варто визначати за поєднанням суб'єктивних й об'єктивних критеріїв. Кажучи інакше, за кількістю задоволення, що припадає на один квадратний метр його простору чи одного пересічного мешканця. Задоволення можна рахувати суто арифметично – за розбудовою тих, міських інфраструктур, що становлять головну принадлежність міста і відрізняють його від села (водопостачання, міського транспорту, кількості кав'ярень, ресторанів, театрів, бібліотек, парків, навчальних закладів тощо).

До Першої світової війни лише одне місто теперішнього українського і польського (а припускаю, що й російського) простору повністю відповідало цим критеріям, це австрійський Львів. Ця теза не нова, вона виринула ще декілька десятиліть тому з порівняльних урбаністичних досліджень. Тут обмежуся лише декількома прикладами, щоб показати, чого бракувало іншим містам порівняно зі Львовом: розвиток Кракова був обмежений його специфічною забу-

довою міста-фортеці, яка брала центр наче в залізне кільце і не давала йому розвиватися; Варшава, Лодзь, Катеринослав і Юзівка страждали від надміру населення, спричиненого промисловим розвитком; Київу й Одесі бракувало автономії й міського самоврядування, які б дозволили контролювати бодай частину місцевих фінансових потоків і вкладати їх у розвиток міських інфраструктур. Зосередження добре розбудованих міських інфраструктур творило у Львові своєрідний капітал, що був слаборозвинутий в інших містах. Тут, може, вистачить такого прикладу: на початку 1880-х років за кількістю місцевих газет і журналів на польсько-російсько-українському просторі Львів уступав лише значно більшим за себе Петербургові та Варшаві, але значно випереджував Москву, Київ, Вільнюс та Одесу, не говорячи уже про такі другорядні адміністративні центри, як Житомир, Люблін чи Тулу.

«Цивілізований і веселий Львів» був і символом «Заходу», тобто всього того, до чого вони стреміли і чого собі бажали місцеві євреї, поляки, українці у своїх намірах вирватися зі східноєвропейського блудного кола бідності й авторитаризму. Але Львів привертав до себе не лише окремих людей, а й увагу масових модерних рухів, які не мали достатньо поживного ґрунту в Російській імперії через брак там політичних та громадських свобод. Передусім польського й українського націоналізмів. Не дивно, що головні програмні речі українського і польського національного руху – «Україна ірредента» Юліана Бачинського,

«Самостійна Україна» Миколи Міхновського, «Думки сучасного поляка» Романа Дмовського, як і пізніший «Націоналізм» Дмитра Донцова – побачили світ власне тут. До переліку модерних рухів, що міцно закоренилися у Львові а промінювали звідти набагато далі, належав і сіонізм, і соціалізм (перша «майовка» відбулася власне тут, 1890 р.), а навіть змодернізована греко-католицька церква. У своєму ж найближчому доквітлі Львів докорінно міняв спосіб мислення і поведінки місцевого населення, поступово перетворюючи його з вірнопідданих русинів, мазурів та юдеїв на модерних українців, поляків та євреїв.

У тому сенсі Львів стоїть окремо в історії східно-європейської урбанізації. Не те що в інших містах бракувало своїх «модернізаторів» та «націоналізаторів», їм просто не вистачало тих добре розбудованих публічних інфраструктур, що були у Львові. Нагадаймо, що відродження Києва у другій половині ХІХ ст. було наслідком політики російського уряду перетворити колишню «матір міст руських» на осередок русифікації українсько-польсько-єврейського «Південно-Західного краю». Ці спроби, однак, не були успішні. Є правдою, що перед Першою світовою війною Київ перестав бути польським і не став українським. Але його не можна було назвати і російським. Місцева російська мова киян різала вухо приїжджого мешканця Москви та Санкт-Петербурга численними українізмами і полонізмами. Як жартував Володимир Антонович, кияни не говорять ані по-великоросійськи, ані по-малоросійськи, вони говорять мало по-російськи.

Ситуація з Одесою відрізнялася від київської головно через слабкість офіційного русифікаторського преса та більше етнічне розмаїття міського населення. Результати, однак, були приблизно тими самими. Міщеву російськомовну культуру годі було рівняти з культурою Москви чи Петербурга, вона, радше, нагадувала космополітичну культуру модерного Вавилону. Володимир Жаботинський згадував про одеські роки своєї молодости: «Навіть якщо місто було в Росії і за моїх часів було мовно зрусифікованим, Одеса так насправду не була російською [...] – особливо якщо взяти під увагу, що половина так званих росіян були насправді українцями, людьми настільки іншими від росіян, що американці від британців, або англійці від ірландців».

Приклад Юзівки заслуговує на окрему увагу. Її запоморочливе зростання у другій половині XIX століття вважали найуспішнішим прикладом російської індустріалізації. Він будив надії на успіх добровільної асиміляції, не з-під офіційного примусу, а через переконувальну силу довгого рубля. «Капіталізм у Росії розмовлятиме російською», – пророкував російський економіст Петро Струве. Натомість Ленін надіявся, що капіталізм у Донбасі приведе до злиття велико- і малоросійських робітників, розіб'є «вузький націоналізм» одних й витворить з них тип «історично-прогресивного» та рухливого пролетаріату. Даремно було б шукати слідів здійснення обидвох пророцтв. Засновник Юзівки та її найбагатший капіталіст Джон Юз до кінця свого життя таки не навчився російської

мови. На офіційних російських документах замість свого підпису ставив комбінацію з трьох цифри «103», що від біди можна було читати як написане кирилицею прізвище «Юз». Що ж стосується місцевих робітників, то тут Юзові доводилося боротись не так зі страйками, як зі звичкою місцевих шахтарів тримати у своїх бараках свиней. Серед донбасівського пролетаріату, здебільшого селян з навколишніх російських губерній, годі було дошкукуватися національної свідомости чи класової солідарности. Головними роздільними лініями в Юзівці були регіональні: робітники ділилися на «земляцтва», відповідно до місця походження. Улюбленим спортом місцевих шахтарів були масові, по-звірячому жорстокі та п'яні кулачні бої по неділях земляцтва проти земляцтва. Єдине, що могло об'єднати на короткий час все місцеве робітництво – це антиєврейські погроми. Бо серед усіх «ізмів» найпопулярнішим у Донбасі був антисемітизм. У тому сенсі Юзівка більше нагадувала галицький Борислав, аніж столичний Львів.

Східноєвропейські міста рідко ставали питомим середовищем для розвитку середнього класу, репрезентативної демократії, націоналізації прибулих сюди на заробітки селян. Ті історики, які досліджують історію Києва, Одеси та Юзівки, приходять до висновку, що такі ліберальні цінності, як повага до права та ідея громадської служби, не могли вирости в системі, де влада була монополізована нечисельною елітою і використовувалась у дуже вибірково та егоїстичний спосіб. Така система не може ефективно функціонувати ані в окремо взятому місті, ані в усій країні.

Блискавичне падіння царистської влади 1917 року – найкраще підтверження цього висновку. Пізніше встановлення радянської влади, здавалося, б відкривало шлях до масової урбанізації. І то урбанізації за новими схемами, бо саме формулювання «радянський» передбачало участь широких мас у політиці та громадському житті через систему «робітничо-селянських рад». Якщо судити за офіційною статистикою, радянська урбанізація 1920–1930-х років за своїми темпами і масштабами була безпрецедентною в історії. Радянська статистика приховувала, однак, факт, що більшість міст була насправді новими «потьомкінськими селами», тою самою старою й добре впізнаваною царською тріадою «болота, смороду, насильства».

Рівно ж культурна революція й коренізація, які мали головно заторкнути міських вихідців зі села, виявилися «п'ятирічками на письмі». Німці 1942 року провели перепис населення на окупованій українській території. За даними перепису, серед близько 250 тис. населення Києва старшого 16 років неписьменні становили 11,7 %. Якщо ж додати до цієї групи майже 35 тис. людей, які вміли лише підписатися, але не писати, то частка неписьмених зростає аж до 25 %. Майже щочетвертий мешканець міста був фактично неписьменний, і це в столичному місті, після 10–15 років культурної революції!

Насправді, найбільшим переломовим моментом в історії східноєвропейської урбанізації став не 1917 року, а 1939–1945 роки. Друга світова війна вперше запровадила новий спосіб ведення військових битв.

До того їх вели переважно на великих відкритих місцевостях, де можна було розвернути чисельну пішу армію та мобільну кінноту. Застосування у досі небачених масштабах артилерії, танків і літаків перенесли вирішальні битви з рівнин та полів у великі міста: Київ, Сталінград, Варшаву, Берлін. А це означало, серед іншого, руйнування міст і винищення міського населення у небачених раніше розмірах. Це стосувалося передусім України, яка стала одним із головних воєнних театрів. До того ж нацистський окупаційний режим ставив собі за мету виморити мешканців українських міст голодом й епідеміями, щоб перетворити Україну на аграрну колонію. Якщо додати сюди ліквідацію євреїв та депортацію поляків – двох найурбанізованіших етнічних груп – і сталінські репресії, то сумарний ефект був просто страхітливий: більшість українських міст втратила до 80–90 % свого населення.

Тому найбільший ексодус селян у міста в Україні, як і в усій Східній Європі, відбувся у повоєнні десятиліття. Те, що в «історичних» містах Західної Європи розтягнулося на декілька сторіч, у східноєвропейському випадку зайняло лише два-три десятиліття. Більшість сучасних мешканців українських міст віддалені від сільської солом'яної стріхи лише одним-двома поколіннями. Розказують, що коли 1990 року формувався перший український парламент, депутати, знайомлячись, передусім питали один одного: ти з якого села?

За таких умов, форсована повоєнна східноєвропейська урбанізація привела до суперечливих, часто потворних форм. Якщо взяти за ознаку модерності

переважання міського населення над сільським, то головним наслідком цього процесу стало перетворення українців, росіян, білорусів, румун, поляків та інших на модерні нації (Україна досягла цього показника десь на межі 1950- і 1960-х років). Однак повоєнні міста залишалися дуже схожими на дореволюційні. Брак розбудованих міських структур приводив до того, що недавні прибульці з села дуже слабо асимілювалися в міське середовище. Часто не місто урбанізує їх – навпаки, вони руралізують місто. Це видно з численних грядок біля висотних будинків, парків у центрі та дач в околицях, де сотні, якщо не тисячі містян зі своїми родинами вирощують картоплю, огірки, пасуть корів та кіз, навіть у колишньому модерному Львові.

Ще більший зв'язок між періодами з-перед 1917 року та після 1945 простежується в однобокості модернізаційного проекту, коли економічна модернізація не супроводжувалася модернізацією політичною. Інакше кажучи, вчорашні селяни ставала містянами заким стали громадянами. А тому тут ніколи не закінчився процес, який один західний історик окреслив короткою, але місткою формулою «зі селян – у націю». Досі українські політики та інтелектуали зосереджувалися на українській частині цієї історії, тобто на численних прикладах слабкості української урбаністичної ідентичності. Вони, однак, переочують невдалість і російського проекту в українських містах – власне через структурні слабкості східноєвропейської урбанізації. Як казав колись високосвічений російськомовний

донеччанин, з російської культури в його сім'ї існують хіба мова та пельмені. Тому не дивна нова тенденція у громадській думці теперішнього Донецька: серед місцевого населення сильно падає популярність «російської», «советської» та «робітничої» ідентичностей, – зате, як і в давній Юзівці, незмінно сильною надалі є регіональна, «земляцька» ідентичність «донецьких».

Хоча після падіння комунізму раз у раз чуються голоси, що «Східна Європа вмерла», насправді вона дуже таки здорова і виразно жива. Вона не стала гіршою, але й не перестала бути іншою. Східна Європа може вмерти лише тоді, коли світ, відповідно до найновіших прогнозів, ставатиме щораз пласкішим, і в ньому перестануть існувати поділ на привілейовані центри і відсталі периферії.

Історики, однак, добре знають, що людство розвивається не за формулою прогнозованого «якщо...», а несподіваного «а що як...?». Іншими словами, найоптимістичніші прогнози, зазвичай, не збуваються. Це дає підстави думати, що хочемо ми цього чи ні, нам не так легко буде розпрощатися зі своєю історією. Тому наші міста ще довго будуть дихати не лише модерністю, а й спадком минулого.

Покоління

Смерть возвеличує. В Унівському монастирі розповідають про старшого монаха, який знав і ще добре пам'ятав Климентія Шептицького. Йому важко було сприйняти новину, що Климентія вознесено в стан великомученика – не із заздрости, а тому, що знав його як живу людину. Наше покоління має своїх великих, серед них і Сашко Кривенко. Він був незвичайний за життя, став великим після смерті. Навколо його імени формується певний культ, що має уже і своїх полонителів, і своїх іконоборців.

Я не збираюся долучатися ані до творення культу, ані до його розбронзовування, хочу лише вшанувати пам'ять про нього іншим, відповіднішим і, на мою думку, гіднішим способом – започаткувавши дискусію про те, чим є те покоління, яке він уособлював, і що з цього випливає. Далі я буду вживати як синоніми слова «Сашкове покоління», «наше покоління» і «ми», останнє не з бажання примазатися до чужої слави, а радше як констатацію факту: вважаю себе належним до цього покоління ідеологічно і біологічно. Це покоління дебютувало на хвилі горбачовської перебудови як двадцятирічні, а тепер, досягнувши певного віку (40 і більше років), перебирає на свої плечі тягарі та принади влади, реальної і символічної. За всіма ознаками, це покоління перебуватиме при владі щонайменше 20–25 років, а отже, визначатиме курс, яким рухатиметься Україна. Тому обговорення цієї теми дає нам змогу привідкрити завісу, що відділяє нас від майбут-

нього. Зрозуміло, що ми не можемо сподіватися на аж надто багато: історія примхлива і непередбачувана, а тому, якщо нам вдасться щось розгледіти за її завісою, то хіба що дуже загальні й дуже розмиті контури, але аж ніяк не сам сценарій, за яким історія буде розвиватися.

Трохи теорії, перш ніж перейду до теми. «Поколіннева історія» в Україні ще в пелюшках. Досі головними поняттями, навколо яких українські історики організовували свої дослідження й оповіді, були «клас» або «нація». Неважко, однак, помітити, що навіть коли різні класи і нації ворогують між собою, їх об'єднує щось таке, що виходить за межі класових антагонізмів чи національних відмінностей: скажімо, Бандера в багатьох підставових рисах схожий більше на Хвильового, аніж на Грушевського та Франка.

Цим об'єднувальним чинником є «біологія, помножена на соціологію». У «старі добрі часи» через зміну поколінь забезпечувалася тяглість традиції – як це відображено в біблійному переліку «від Авраама до Ісуса», чи в словах спартанської пісні: «Ми є тими, ким ви були вчора – ви станете тими, ким ми є сьогодні». Останні два століття поламали цю схему. Скарги старших на зіпсованість молодшого покоління можна знайти ще в староегипетських папірусах та античних текстах. Але від XIX століття у стосунках між «батьками» і «дітьми» стається щось принципово нове: «діти» більше не хочуть бути схожими на «батьків», «батьки» перестають розуміти своїх дітей. Історичні зміни дедалі частіше набувають форми «бунту поколінь» чи

«молодіжних революцій» – як-от у випадку «Молодої Італії», російських нігілістів у 1860–70-х, Hitlerjugend-у, sixties у Європі та США, «шістдесятників» у СРСР тощо.

Теорія поколінь у соціології з'являється у міжвоєнну добу, коли роль поколінневих змін у змінах політичних стала очевидною. Х. Ортезі-і-Гассетові, одному з її перших теоретиків, належить метафора покоління як каравану, в якому кожен мандрує життям як «в'язень із власної волі». Що прив'язує нас до цього каравану, то це любов до письменників, яких ми читаємо, музики, яку ми слухаємо, жінок, які уособлюють наш ідеал краси, місць, до яких найчастіше повертається наша пам'ять тощо. Цей поколінневий зв'язок формується у молодому віці, у 17–25 років. Оскільки останні десятиліття позначені сильною акселерацією, то можна говорити про поменшення нижньої планки до ранньо-підліткового віку, 13–15 років.

Дуже умовно до «Сашкового покоління» можна віднести людей, які народилися після смерті Сталіна і падіння Хрущова (2–3 роки в один чи інший бік вагомої різниці не становлять). Відповідно пережиттям, яке нас формувало, було не падіння комунізму, бо тоді нам було уже по 20–30 років, і ми були вже сформовані, а кінець 1960- – середина 1970-х років. Це був час відносного спокою і відносного достатку, першого після «великої тридцятирічної війни ХХ століття» (1914–1945).

На відміну від наших батьків, наше покоління було вільне від травматичних спогадів війни, насильства,

голоду та інших життєвих незгод. Для них головною метою було вижити, і це підбивало їх на важливі життєві рішення (як-от, у випадку батьків Кривенка, які переселилися до Львова, втікаючи від голоду на Вінниччині), а привчало вдовольнятися малим. Ми ж могли плекати більші життєві амбіції. З історичної перспективи, стабілізація життєвих обставин та поменшення життєвих ризиків становить підставу для глибоких і сталих змін – на противагу тому, що говорять марксистки, багато революцій стається не тоді, коли становище погіршується, а коли воно виправляється (у чому, до слова, переконує приклад Помаранчевої революції).

Із соціологічного погляду, наше покоління знаменувало рух «догори» в суспільній ієрархії. Іншими словами, ми були дітьми чи внуками селян або робітників, але самі не були селянами чи робітниками. Зрозуміло, що в українському випадку ми не були першим таким поколінням. Цей рух «догори» почався ще на межі XIX–XX століття. Однак відтоді й аж до 1940-х років кожне нове покоління, як тільки ставало на ноги, за декілька років обезголовлювалося війнами, революціями і репресіями. Нагадаю: від початку Першої і до кінця Другої світової війни в Україні загинули насильницькою смертю щодругий чоловік і щочетверта жінка. Ми ж народилися після війни. А, отже, були одними з тих перших, які могли соціально авансувати не поодинці, а як ціле покоління.

У цьому аспекті життєвий досвід нашого покоління схожий на досвід «шістдесятників»: вони хоч і народи-

лися до війни чи під час неї, але у війні безпосередньої участі не брали (а, отже, мали кращі шанси вижити, аніж їхні батьки), а їхня соціалізація відбувалася після смерти Сталіна, на хвилі хрущовської відлиги. Як писав Валентин Мороз, «шістдесятниками» були художники, які хотіли малювати, але не тільки портрети Леніна; поети, які мали бажання писати вірші, але не лише про Сталіна і мир; учені, які хотіли вести дослідження, а не просто виконувати те, що їм наказували «зверху». Поведінка «шістдесятників» творила простір, у якому нам було легше робити свої життєві вибори: ми мали готові взірці до наслідування.

Що, однак, рішуче відрізняло «нас» від «них», то це міра ізоляції і провінціалізації України. Один історик точно підмітив: читаючи тексти українських дисидентів 1970–1980-х років, не можеш позбутися враження, що їх писали «інтелектуальні Робінзони Крузо», тобто люди, відрізані від зовнішнього світу і позбавлені знання про нього. Україна, вільна і некомуністична (чи, принаймні, комуністична, але не в радянський спосіб) була для них головною метою та самодостатньою цінністю. Питання, як вписати Україну в зовнішній світ, для них не існувало, бо для них не існувало самого зовнішнього світу.

Цей зовнішній світ заіснував щойно для нашого покоління. Поки впала Берлінська стіна, ізоляція України і всього комуністичного світу впала в 1960–1970-х роках під хвилиєю короткохвильового радіо, перекладної літератури та рок-культури. Зустріч із цією хвилиєю було найбільшим формативним досві-

дом нашого покоління. Коротко її можна описати за формулою «Вінні-Пух – Бітлз – ВВС». У цій формулі можна замінити Вінні-Пуха на героїв Кам'ю, Бітлз – на Пінк Флойд, ВВС – на «Голос Америки» тощо, але ці зміни не змінять самої суті. Після того, як ця західна хвиля досягла Радянського Союзу, падіння комунізму стало питанням часу: він програв битву за нове покоління. Як образно сказав один львівський гіпі в недавньому інтерв'ю: молодь запалила свічку надії на щось краще в суспільстві. Нас хвилювало, чи це станеться ще за нашого життя, а якщо станеться, то чи не будемо ми занадто старими, щоб із цих змін скористатися.

Важливим було ще дещо інше: зміна поколінь тоді, дарма на Заході, чи на Сході, стала синхронною, а формативний досвід тут і там схожий. Між американськими sixties та українськими «шістдесятниками» лежить світоглядна прірва: формально одне й те саме слово означало тут і там різні цінності. Між поколінням 1970–1980-х років цієї пропасти вже не було. Кожен, хто слухав пісню польського Perfecta про Радіо Люксембург, зрозуміє про що йдеться. Кожен із нас мав у своєму житті пригоду, коли скучна розмова з американцем чи німцем раптом почала іскритися після короткої згадки про рок-групу, яку ми однаково любили підлітками по різні боки Берлінського муру. Коли старші покоління питали себе: «Де наші національні герої?», то ми питали себе: «Де є наш Кам'ю? Де є наші Бітлз?» Ми хотіли «вестернізації» і «модернізації» України, а солідаризувалися з тими, хто хотів того самого. Тому Лесь Курбас був нам ближчий, аніж

Старицький (Сашко «кохався» у Курбасі, і перші його підліткові мрії були пов'язані з українським авангардистським театром), а пісні про «чічки-смерічки» були нам так само далекі, як і пісні про комсомол.

Критика національних символів збуджувала і збуджує роздратування старших, як рівно ж наших однолітків-патріотів. Будить у них підозру, що ми робимо це з прагнення до слави, західних гонорарів чи з політкоректності. Вони, однак, не розуміють, що ця постава продиктована нашими цінностями, а цінності – сильніша мотивація, аніж слава і гроші.

Без цього контексту не можна зрозуміти такого Сашкового тексту, як «Маргінальна моя Україна» (<http://www.dt.ua/3000/3050/38940/>), тексту парадигматичного для нашого покоління. Нагадаю: цей текст починається з декларації нелюбови і до «безхребетної і тупої посткомуністичної еліти та рагульської маси», і до «непідкупних патріотів, які розуміють patria як стару діву в вишиванці й незатрасканому вінку, або як гідроцефала з налитими кров'ю очима при слові «москаль» та «жид». Під цими словами могли би підписатися Андрухович, Возняк, Забужко, Рябчук, Скрипка, обмежуся тут алфавітним переліком найвідоміших імен нашого покоління, як і, вірю, більшість авторів і значна частина читачів ZAXID.NET, незалежно від свого віку.

Дискусії на ZAXID.NET показують водночас щось нове: нас висміюють і нас критикують люди, значно від нас молодші. Зокрема звинувачують, що ми вимахуємо перед собою Сашковими текстами і тво-

римо його культ заради маскуванню свого безсилля. Можливо, так і є. Ззовні видно краще, аніж зсередини. Я не виступатиму тут проти злорадості наших критиків, тут, як кажуть, Бог їм суддя. Мене цікавить що інше: що ця критика приносить до розуміння нашого покоління і до того, що йде за нами вслід і відправить нас на пенсію за які 20–30 років.

Характерний для нашого покоління рух «догори» провокував нові, а часто завищені соціальні очікування. Це творило сприятливий ґрунт для радикальних ідеологічних змін. Звідси – наша схильність до теоретизування й узагальнень, непереборний внутрішній романтизм (попри часте вдавання з себе циніків, що, до речі, часто практикував і сам Сашко), а також бажання називати малі речі великими іменами (а найменні більшими, аніж вони насправді є).

Виглядає, що цей рух «догори» закінчився власне на нас. Наші діти можуть відрізнятись від нас у багатьох планах, але за своїм соціальним статусом ми будемо все-таки ближчими до них, аніж до наших батьків. Є, проте, одна риса, що може стати вододілом між нами і молодшим поколінням. Воно формувалося не в часи великих сподівань, як ми, а в 1990-ті роки, про які, словами класика, можна сказати: “Були гірші часи, але не було підліших”.

Зважаючи на обидва чинники, можна було б очікувати, що загальний настрій серед молодих мав би бути іншим: він мав би бути протестним, провокувати почуття поколінневого бунту. Україна пережила свій романтично-героїчний 1989 рік під час Майдану 2004.

Однак в Україні таки ніколи не було свого 1968 року, маю на увазі те, що діялося тоді в Парижі, а не Празі.

Я можу пояснити, чому за останні роки в Україні пропали всі великі протестні рухи: робітничий, «зелений» та інші. Я не розумію, однак, чому в Україні немає руху «сердитої молоді». Тому свою статтю, написану на пам'ять про Сашка, закінчу запитанням, зверненим до молодих: «Де Ваші Кривенки?»

Україна*

— **Пане професоре, коли плануєте закінчити написання Вашої нової «Історії України»?**

— За умовами контракту з видавництвом, закінчити книжку маю протягом року. Серія «Історія Європи» – це великий видавничий проєкт, і перші книжки в ній мають вийти історії трьох країн: Польщі, Італії та України.

— **Яка ідея Вашої книжки? Що нового про нас Ви хочете розповісти світові?**

— Насамперед мушу сказати, що йдеться лише про модерну історію. Видавництво не ставить вимог, від котрого року починати розповідь. Кожен автор вирішує сам. Я починаю книжку з відкриття Америки, як ключової події для розуміння і європейської, і української історії. Відкриття Америки є прикладом помилки (Колумб їхав відкривати коротший шлях до Індії), яка так кардинально змінила розвиток світу. Вона призвела до поділу світу на West and the Rest: багату і розвинуту Західну Європу (та її дочку Північну Америку), з одного боку, і решту світу – з другого. Між першим і другим світом точиться цікава за своїм драматизмом боротьба: перший домінує над другим, другий пробує «наздогнати і перегнати» Захід, але аж до кінця ХХ століття це ніяк не вдавалося. З тої причини, що перевага Заходу не лише в демократії та вільному ринку, у чому нас прагне переконати політично коректний

* Інтерв'ю, яке зробила Тетяна Нагорна для газети «Пзєркапо тижня» (27 січня – 2 лютого 2007 р.)

лібералізм, а в експлуатації природних і людських ресурсів тих країн, яким не пощастило ввійти в коло «багатих та успішних родичів». І лише тепер, з постановням нових, «азійських тигрів» (Китаю та Індії) говорять про те, що перевага Заходу закінчується. А, отже, закінчується 500-літній цикл домінування Заходу.

Україна на добре і на зле теж стала учасником цих перегонів. За означенням, модернізація всюди поза Західною Європою була вестернізацією, тобто свідомим копіюванням західних зразків з надією на успіх та багатство. Україна, як і Польща, географічно та історично була країною, яка безпосередньо межувала із Заходом. А тому тут озахіднення відбувалося найраніше і набувало найдраматичнішого характеру. Ба більше, без того озахіднення Україна взагалі б не сталася. Було би щось інше. Якась руська цивілізація, руська спільнота – невідомо яка, але невиразна. Приблизно така, яким нині виглядає ісламський світ.

Україна є продуктом вестернізації. Цей процес завжди був дуже проблематичним, бо йдеться про перенесення певних західних формул в інші історично-культурні умови. Це якби екзотичну рослину пересадити в чужий її ґрунт. Україна як донька Європи також завжди була і є дуже проблематичною. Зрештою, ми це відчуваємо щодня.

— Оскільки, пане Ярославе, книжка вже в роботі, то дозвольте запитати – з чого вона починається? Що відбувалося в Україні на той момент, коли Колумб відкрив Америку?

— В Україні, як і в усьому православному світі, того року чекали кінця світу. 1492, рік за католицьким календарем, означає 7000 рік за календарем православним. Круглі дати завжди викликали почуття страху. Особливо, коли спереду стоїть сімка. Логіка така: Бог створив землю за сім днів; що в Бога день – у людей триває тисячу років; Бог спочив сьомого дня – отже, на землі останнє, сьоме, тисячоліття належить не Йому, а дияволу; правління диявола добігає кінця, і на це є певні ознаки: щойно впав Константинополь (1453), колиска християнства, перед тим «невірні» татари сплюндрували православну Русь, з'являються різні знаки на небі, а на землі поширюються ересі. У православному світі паніка. Навіть церковних календарів далі як на 7000 рік не складають – нема сенсу, бо далі світу не існуватиме.

І от минає 7000 рік, а потім 7001-й, за ним 7002-й – і нічого не відбувається. Але люди на цьому просторі за якийсь час починають жити не за православним календарем, а за західним літочисленням. Зникає старий світ...

Ця відмінність між двома календарями дає мені підстави розгорнути тезу, яка лежить в основі всієї книжки, а саме: існують дуже сильні цивілізаційні відмінності на Євразійському континенті. Умовно кажучи, між світом західнохристиянським, східнохристиянським і мусульманським. Відмінності, які можна назвати цивілізаційними, але не в гантінгтонівському розумінні. Бо цивілізації не лише ворогують, але й часом творять дуже витривалі синтези – яким є,

скажімо, греко-католицька церква. Україна сама є продуктом такого синтезу. Вона є найбільш озахідненим східнохристиянським простором. І цей синтез має тривалі наслідки, які особливо помітні після падіння комунізму і які відрізняють Україну від Білорусі та Росії. Головна відмінність власне в мірі озахіднення. Коли вестернізація заторкує не лише верхівку освіченої еліти, як, скажімо, в Росії, а все суспільство від самого низу, через щоденні умови життя.

– Ви називаєте Україну донькою Європи. Поясніть свою думку докладніше...

– Поясню на одному прикладі, яких у книжці буде значно більше. Україна перебувала в зоні, де східне християнство перебувало в дуже тісному контакті з західним. Православ'я, будучи набагато слабшим, відчуває потребу вистояти перед викликом сильнішого. Бо західне християнство привертає не так догмами, як стилем життя, кращою освітою, недаремно в короткий час православна знать масово переходить у католицьку церкву. Щоб здолати сильнішого противника, треба навчитися володіти його зброєю. А цією зброєю було книгодрукування, перекладання книжок, зокрема й Біблії. Що роблять православні громади в Україні? Закладають свої друкарні, школи, і врешті відкривається Києво-Могилянська академія. Вчені монахи звіряють точність перекладів священних текстів на церковнослов'янську мову. Виникає нова, світська і динамічна культура, побудована на західних зразках.

А ще більше – ця культура якогось моменту починає єднатися з місцевим козацьким елементом.

Чистісінька випадковість, що коли на заході Європи Колумб вирушає в подорож і відкриває Америку, у Східній Європі з'являються запорозькі козаки. І ці два феномени між собою опосередковано пов'язані. Озахіднення запорозького козацтва, створення їхнього романтичного образу – це, власне, те, чим стала Україна. Прикордонні воїни, якими були козаки, не є суто українським явищем. Цей тип зустрічаємо всюди – від хрестоносців до самураїв. Будь-де, окрім самураїв, цей тип не став уособленням самої країни. А у випадку України ще й дав їй назву. Всюди ці воїни були напівгероями, напівбандитами. А в нас стали чимось на зразок благородних лицарів. Зрозуміло, цей образ – результат проціджування історії, виокремлення з неї того, що найбільше пасує для її романтизації. Тарас Шевченко дуже сильно озахіднив козаків. Але образ романтичних і героїчних запорозьких козаків не був би можливий без вестернізації і самих козаків, і їхньої історії. А вона не була б можлива без відкриття Америки.

– А на якому історичному етапі, на Вашу думку, Україна перебуває сьогодні?

– Якби я писав іншу книжку, скажімо, де замість 500 років розглядав би лише останні 10 чи 50, то дав би іншу відповідь. Але оскільки пишу «Історію України», то мислю категоріями, сумірними п'ятистам рокам. З цієї позиції я вважаю, що Україна і сьогодні є зразком тієї найдалі просунутої вестернізації. Україна найбільше серед усіх країн східнохристиянського циві-

лізаційного світу перейняла західну політичну та інтелектуальну культуру. І ця озахіднена культура є не лише культурою еліти (так є, до прикладу, в Росії), а культурою ширшого загалу. Ця культура дуже глибоко проходить через щоденне життя України.

Три-чотири роки тому було велике сум'яття щодо того, яким шляхом піде Україна. Здавалося, що вона зрусифікується, якщо не мовно, то політично. Що матимемо ми такого самого Путіна, тверду руку – напівзлочинну, напівефесбівську. Матимемо велику сильну державу і слабке суспільство, демократичну риторику, але недемократичну практику з убивствами журналістів, розгонами демонстрацій і таке інше. І те, що відбувалося 2004 року, насправді було тестом для України: чи належить вона до західної сфери реально, а чи тільки риторично. Саме 2004 року ми зрозуміли, що той український проект, який розпочався 500 років тому, вдався. Вдався, ясна річ, не до кінця. Але й сам європейський проект, як ми тепер бачимо і знаємо, також незакінчений.

– Але чи не здається Вам, що Україна ходить по колу. Хмельниччина, як спосіб вийти з-під впливу Польщі, 1917 рік – спроба унезалежнитися від Росії. У 1991 році Україна здобуває незалежність. Чи не бачите Ви ознак, які б свідчили про наше чергове задкування? Не йдеться, очевидно, про втрату державности, однак дрейф під уплив Росії знову здається очевидним...

– Гадаю, що ситуація в Україні дуже змінилася. Повернення до старого вже неможливе. Так, ми бачи-

мо, що «донецькі» повернулися, але ми бачимо, що вони мусять зважати на нові правила гри. Я маю велику надію, що ці правила не будуть відкинуті. У чому ж істотна відмінність між Хмельниччиною, 1917 роком і нинішнім історичним моментом в Україні? У ті часи Україна була нікому не потрібна, вона була великим геополітичним нулем, жертвою у руках гравців. А нині Україна, нарешті, починає грати сама. Можливо, Україна не має великої значущости, але гравцем вона вже стала. І сам той факт, що ми безпосередньо межуюмо з Європейським Союзом, диктує Україні певні правила, яких еліта не може ігнорувати, особливо після 2004 року. Формула української історії – і очевидно, що вона може нам не подобатися, – така: це такий собі равлик, повільна істота, яка ледве повзе, але повзе впевнено. Певна річ, ця повільність дратує. Ми хочемо швидше. Ми надто багато надій покладали на цю країну. Але насправді ці надії не можуть виправдатися, принаймні на найближчому етапі.

– Ваш погляд на Україну не видається оптимістичним...

– Україна має дуже великі проблеми, яких, можливо, навіть не усвідомлює. Ми втратили більшість своїх козирних карт. Особливо тепер, на початку XXI століття. Будемо говорити відверто: Європа – це не тільки прекрасне мистецтво, висока філософська думка і стиль життя. Європа – це постійна мілітарна агресія. Це єдиний континент, який завоював майже всю земну кулю. Своєю технологією, своєю перевагою,

але й своїм агресивним військовим духом. І Східна Європа була одним із тих теренів, де це завоювання відбувалося. Однією з причин «руху на Схід» були й українські величезні природні, географічні ресурси. Хто пам'ятає, що якись сто років тому Галичина була третьою у світі за видобутком нафти? Люди там жили страшенно бідно, бо нафтові гроші йшли переважно до Відня, Парижа, Лондона. Донбас тоді був у такій самій ситуації, бо головними власниками були англійські та французькі підприємці. Радянський режим грабіжницьки поводився з українськими ресурсами, і ми за дуже короткий час цей ресурс втратили. З іншого боку, Україна вповзає у загальноєвропейську проблему старіння населення і втрачає людський ресурс.

Підсумовуючи, скажу, що ми перестаємо бути цікавими для великого капіталу, який дивиться на Китай, Індію, Гонконг і навіть уже не на Японію. Росії пощастило – вона ще має величезні природні ресурси і на цих п'яних нафтодоларах вона ще зможе якийсь час жити. Що ж робити Україні? Оце і є питання – важливіше, ніж питання національної ідентичності.

– А й справді, що робити в такій ситуації Україні?

– Сценарій подальшого розвитку подій може бути дуже песимістичний – міграція молодшої робочої сили, найенергійнішої та найпродуктивнішої. Величезні соціальні проблеми пов'язані із старінням населення. Не бачу, що може жити економічне зростання України, окрім того, що Україна крастиме російські

нафту і газ, або спекулюватиме своїм геополітичним становищем. Єдине, що в цій ситуації дає надію на оптимізм, – драматичне становище може підштовхнути Україну до справді радикальних змін.

– Послугуючись теорією залежності від проїденого шляху, яку долю для України Ви вважаєте вірогіднішою: тихе вмирання чи радикальні зміни?

– Вестернізація означає дві речі: ринок і демократію. Вважають, що демократія і ринок взаємопов'язані. Що демократія забезпечує прозорі правила гри для ринку і в такий спосіб досягається високий рівень життя. Але це, радше, гіпотеза, а не теза. Її ніхто не може ані довести, ані спростувати. Виявляється, що в більшості країн, які виникли поза історичною батьківщиною вестернізації, приживається щось одне: або демократія, або ринок. Я щойно повернувся з Японії і можу з власного досвіду сказати, що там є вільний ринок, але мало демократії. Китай нам демонструє успішність такої самої моделі. І я гадаю, що вона дуже приваблива для Росії. Російський уряд ніби хоче сказати своїм громадянам: я дав вам хліб, але заберу вашу свободу; виглядає так, що громадяни приймають таку формулу. Проблема в тому, що – як ми знаємо з історії – хто міняє хліб на свободу, зрештою, не має ані хліба, ані свободи.

– Україна 1991 і 2004-го обрала свободу, ще й на голодний шлунок. Тепер більшість українських

громадян справедливо ставить собі запитання: де ж той хліб, який ми мали дістати у винагороду за правильний вибір?

— Постають два улюблені східноєвропейські запитання: «Що робити?» і «Хто винен?». Гадаю, що з першим запитанням Україна сама впоратися не зможе. Україна – частина великої і нової геополітичної гри. І ця гра між новим і старим світом. Старий світ – це Західна Європа й Америка. Новий світ – Індія і Китай. Ці світи жорстко конкуруватимуть. Облишмо ілюзії: Європейська спільнота постала не через те, що хотіла будувати і ширити демократію. Вона постала, щоб конкурувати з Америкою. У цьому великому протистоянні Європа стає дедалі слабшим гравцем. Їй доконче потрібні нові ринки і нові ресурси. І, власне, Україна є для Європи дуже привабливою точкою докладання зусиль. Існує думка, що в найближчому майбутньому виникне нове протистояння: старого світу (Вашингтон – Брюссель) і нового (Москва – Пекін). Проблема в тому, що цей старий світ не бачить ще ясно і чітко єдності своїх інтересів. Ми бачимо антиєвропейські настрої в Америці й антиамериканізм у Європі. Старий світ мав би об'єднатися, бо йдеться про його виживання. Одна з перших ластівок такого об'єднання – рішення Європи та Америки спільно підтримати Помаранчеву революцію в Україні. Я не ручаюся за точність цих прогнозів – навпаки, як знають історики, більшість прогнозів ніколи не збувається. Але певне одне: ми є свідками зародження нового

світу, і цей світ не буде таким уже мирним. Він буде неспокійним і негармонійним.

– Яке місце України в цьому світі?

– Україна, як і вся Східна Європа, втратила багато своїх ресурсів і перестала бути аж такою цікавою. Вона, однак, може стати політично впливовою. Важко бути оптимістом, знаючи історію. Але я переконаний, що Україна вже пережила свої найтяжчі біди, найстрашніші сторінки історії. Ми вже перестали запитувати себе, як вижити, і тепер думаємо над тим, як жити. Той, хто хоче зрозуміти, чим була Україна у ХХ столітті, нехай придивиться до сучасного Іраку чи Палестини – аналогії близькі й очевидні. Ми ввійшли в інший етап. Ми перестали бути Палестиною ХХ століття. Виклики перед Україною великі, але вони цілком іншого характеру. Йдеться вже не про виживання, йдеться про знаходження свого місця.

– Різні частини сучасної України пройшли цілком різний історичний шлях. Чи не підважує це, на Вашу думку, ідеї унітарності нашої держави?

– Покажіть мені успішну унітарну державу?! Італія не є унітарною державою і вдало функціонує і політично, й економічно. Німеччина дуже дивна країна, де регіоналізм дуже сильний. Проте це одна з найуспішніших держав і один із найсильніших гравців у світі. Америка федеративна. Я не борюся за унітарність України, бо унітарність не є секретом успішного

розвитку. Можна сказати, що найбільша унітарність сьогодні у Франції. Але французи не є взірцем успіху.

– Погляди на внутрішні та зовнішні проблеми України, різних її частин – Заходу і Сходу – часом докорінно різні. Як примирити ці два світи? Україна має стати федерацією чи домінуватиме один зі світоглядів?

– Одна з формул української історії в тому, що ніхто не може виграти в Україні на досить тривалий час. В Україні можна прийти до влади на короткий час, наприклад, як радянська влада, на 70 років. Я вважаю, в тому, що Україна така поділена, – певною мірою її великий шанс. І цей шанс полягає в доконечності компромісу. Ніхто не може виграти тут на всій території. Це той урок, який добре знав Ленін. Компроміс більшовиків полягав в утворенні Української РСР. Більшовики могли зробити Україну «Западно-Русским краем», ніхто не диктував їм, як вони повинні вчинити з Україною. Але Ленін вирішив створити окрему республіку. Він добре знав, що цей компроміс потрібний – без цього влади над Україною не втримаєш. Останні 15 років нашої історії підтверджують той самий принцип: ніхто не приходять до влади надовго. Якщо хтось думає, що зможе прийти і правити цією державою вічно, – це ілюзія. Кучма керував десять років і не зміг створити стабільної системи, яка б гарантувала прихід до влади його спадкоємця. Одна з помилок помаранчевих сил у тому, що вони собі вирішили, ніби прийшли до влади надовго. На ті ж самі граблі, я думаю,

нині ступає і Янукович. Україна потребує компромісів. Насправді ми бачимо, що в Україні відбувається дуже швидка зміна режимів. З погляду одного елемента вестернізації – демократії – це позитив, бо компроміс є хлібом і вином демократії. Питання ж у тому, чи станемо ми економічним дивом. За такого регіоналізму саме економічне питання є найбільшим викликом. Чи порозуміються регіональні еліти, чи збагнуть вони, що мають спільні економічні інтереси?! Я не знаю, чи зрештою усвідомлять вони це, але припускаю, що Порошенко і Ахметов не надто різняться між собою. Економічні інтереси в них близькі, але політично вони супротивники. Отже, регіоналізм криє в собі шанс у тому сенсі, що Порошенко і Ахметов мусять миритися. Бо інакше програють обидва. І що вищу планку ми собі поставимо, то вище злетимо, хоча, можливо, поставленої висоти й не здолаємо...

– **Але ж равлики не літають...**

– У часи технічної революції це щораз більше стає можливим. Бог теж створив людину без крил, але ж вона навчилася літати. Вона компенсує брак крил головою. Україна має невеликий вибір: модернізуватися або стати третьорядною країною. Але український політикум повинен структуруватися за іншим принципом. Не за принципом Схід проти Заходу, а за принципом: прихильники жорсткої лібералізації – проти тих, хто за соціальний захист. Праві проти лівих. Доки наша еліта ділить себе та країну на «західняків» та «східняків», Україна не має шансу модерні-

зуватися. Це поділ не ідеологічний, а регіональний. Я маю надію, що наші еліти не такі вже безнадійно дурні. Вони, як і всі люди, дуже егоїстичні, але егоїзм не завжди економічно вигідний.

– Пане Ярославе, є поняття надконституційних цінностей. З погляду історичної тяглости, чи могли б Ви назвати цінність такої категорії – найактуальнішу для українців?

– Я гадаю, що в тяглості кількох поколінь українців такою надконституційною цінністю була особиста безпека. Виняткова незахищеність життя, від Хмельниччини й аж до розпаду Радянського Союзу – це те, що найбільше турбувало українців. Ще до 1950-х років ми мали покоління, яке знало, що таке голод не з книжок. А також що таке тюрми, заслання, висилка, чистки, розстріли... Ми є одним з перших поколінь, яке не мало цього досвіду. Українці заради безпеки згодні пожертвувати багатьма речами. І свободою також. Звідси наші українські конформізм, лояльність, лицемірність. Але звідси і бажання вгризтися зубами в землю, щоб вижити. Бо часом єдиним способом вижити є вступити у відкритий бій з ворогом. З безпеки, як загальної української цінності, до речі, постає й ефект двох Україн: існуючо мовно-культурних відмінностей можна відносно легко мобілізувати шляхом нагнітання страху, що Схід є загрозою для Заходу, а Захід є загрозою для Сходу. Захід – це страшні «бандерівці», які в кращому разі змусять говорити українською мовою, у найгіршому – усіх повірізають. Схід – це «бандюкови-

чі», які нав'яжуть усім Росію, а в найгіршому випадку всіх повідстрілюють. Це – образ страху. Образ, яким маніпулюють. Але нині вже з'явилося покоління тих, хто не боїться, і це дає нам надію на шанс.

– Цією надією на шанс і закінчиться Ваша «Історія України»?

– Моя історія нічим не закінчується, як не закінчується сама історія. Річ не в ефектному закінченні, а в зрозумінні, що історія нам створює і деякі обмеження, і дає деякі шанси. Найбільший шанс України – поява вибору. Причому вибору, який повинна зробити і Україна, і сама Європа. Україна є донькою Європи, і настав уже час Європі у своєму батьківстві нарешті зізнатися. А Україні не зайво поводитися відповідно, не як знедоленій сироті, а як подобає доньці багатих й успішних батьків. Як на мене, найбільший оптимізм європейської історії в тому, що Європа – як концепція і цивілізація – увесь час стояла перед великими кризами, проте сприймала ці кризи не як поразки чи крах, а як виклики, що їх можна і треба долати.

Дві України*

- Ярославе, наскільки я знаю, Ви вивчали регіональні ідентичності в Україні. Що Ви можете сказати про донецьку ідентичність?

Донецька ідентичність відрізняється трьома характерними рисами. По-перше, вона не вкорінена більше в жодній іншій ідентичності. Наприклад: у Галичині галицька ідентичність дуже сильна, одна з найсильніших, але вона глибоко вкорінена в українську ідентичність, тобто на Галичині бути «галичанином» і «українцем» – це практично тотожні поняття. А в Донбасі бути донецьким – не означає автоматичної належності ані до української, російської, радянської або будь-якої іншої нації.

По-друге, Донецьк переживає дуже динамічну ломку ідентичностей. На початку 1990-х тут була дуже популярна радянська ідентичність. Тепер, 15 років опісля, вона практично зникла. Падає популярність і російської ідентичності, але не так стрімко, як радянської. Водночас спостерігається деяке побільшення кількості людей, які вважають себе українцями, або громадянами України, що не одне й те саме, але досить близьке в розумінні мешканців Донецька. Принаймні українська ідентичність популярніша, ніж російська. Але, повторюю, жодну з них не можна порівняти з популярністю донецької. Таких динамічних змін немає у Львові. Тут усе ніби витесане в камені й змінам не підлягає.

* інтерв'ю взята Юпія Абібок для донецької газети «Острів», жовтень 2007 р.

А по-третє, Донбас – я маю на увазі Донецьку й Луганську області – сильно відрізняється від іншої України у співвідношенні ідентичности мови. У всій Україні спостерігається за останні 15–20 років одночасне зростання частки і українців, і українськомовних. Донбас же є винятком: тут зросла кількість українців, але скоротилася кількість українськомовних.

Можна сказати, що в Донецьку добре видно кризу ідентичностей. Вона характерна для всієї України, але в Донецьку вона дуже виразна. Донецьк уже не радянський, і, звичайно, не російський. Але й українським він не став. Донецьк інакше не назвеш, як донецьким.

Виходячи із загальної динаміки, можна чекати подальших змін. Одна з відомих думок, можна сказати, мітів – це те, що Львів і Донецьк – два протилежних полюси політичного, культурного та іншого життя в Україні. Це ніби два сіамських брати, які один одного не люблять, але які через обставини не можуть розлучитися. Тобто кожне місто по-своєму щасливе, що опинилося в Україні, й не бачить свого існування поза Україною, але кожне з них нещасливе тому, що й інше місто опинилося разом із ним в одній країні.

Проте не завжди було так. Уже мало хто пам'ятає, як влітку-восени 1991 року національно-демократичний Львів, робітничо-страйковий Донецьк і національно-комуністичний Київ створили між собою негласний союз: задля загальної безпеки й спільного інтересу краще відділитися від Москви. Якби не було цього союзу, хтозна чи на Референдумі 1 грудня 1991 року

вдалося б досягти приголомшливих 90 % тих, хто бажав бачити Україну поза СРСР.

Але цей союз між трьома політично найважливішими містами України виявився недовговічним. Він розпався одразу ж у перші роки української незалежності. І 1993 – 1994 року Львів і Донецьк уперше відчули себе суперниками, якщо не ворогами. Нагадаю, що деякі аналітики, виходячи з глибини розколу України на схід і захід, робили тоді прогнози про неминучий розпад нової держави або навіть загрозу громадянської війни.

Ситуація знову змінилася в часи президентства Кучми. Протистояння тривало, але воно перестало бути жорстким. Львів і Донецьк не були по різні боки барикади. Можна сказати й інакше: Львів зі своєю безкомпромісністю справді займав один бік барикади, але Донецьк не був з іншого. Він перебував десь рівно посередині. Питання полягало в тому, чи Донецьк рухатиметься до Львова, чи віддалятиметься від нього.

Були дві сили, зацікавлені, щоб Донецьк і Львів знову опинилися в стані холодної війни. З одного боку, це українські «філологічні» націоналісти: для них визнати українськість Донецька – означало погодитися на російськомовність як певну норму, а це їм гірше ножа в серці. З іншого боку, є Москва, яка регулярно робила й робить заяви про можливості перегляду українсько-російського кордону, погрожує «перекрити краник» тощо. Для московських політиків погодитися, що можлива формула «російськомовної

української ідентичности», було не дуже вигідно: тоді вони змушені були б визнати, що Донбас – це все-таки Україна, а не Росія. Велика іронія в тому, що два вороги – українські націоналісти та імперська Москва – погоджуються й кровно зацікавлені в тому, щоб Львів і Донецьк знову посіли свої позиції «в окопах» і дивилися, образно кажучи, один на одного через приціл.

Подобається нам Кучма чи ні, але за роки його правління окреслилася тенденція до зближення, і, як це виходить із наших досліджень, досить сильна. Помаранчева революція зробила ефект бомби, що розірвалася. Вона знову розкинула два міста на два боки, зробила їх ворогами.

Я вважаю, що така ситуація шкідлива і для України загалом, і для Львова та Донецька зокрема. Це, кажучи мовою шахів, ситуація пату. Вона нікуди не веде. Звичайно, на коротку перспективу вона однаково вигідна і «помаранчевим», і «синьо-білим»: за такого розкладу сил кожний блок має свій гарантований електорат і легко проходить до парламенту. Але ця схема не несе ніякої стратегічної розв'язки: добре, пройшов до парламенту, а що далі? Адже жоден із двох таборів не може довго протриматися у владі.

Україна структурована регіонально, оскільки вона немає одного сильного лідера. Чи є шанс, що він коли-небудь з'явиться?

Не думаю. Це мало правдоподібно. І в деякому сенсі це добре. В Україні неможливий російський варіант Путіна або білоруський варіант Лукашенка. Україна

дуже велика й дуже різна, щоб яка-небудь політична сила могла одноосібно володіти всією країною і контролювати її, принаймні, надовго. Це намагалися зробити і Кравчук, і Кучма, але, як бачимо, жодному з них не вдалося. Мені здається, що велика помилка і «помаранчевих», і «біло-синіх» у їхній ілюзії, що вони можуть прийти до влади «раз і назавжди».

Демократія базується на тому, що є більш аніж одна сильна партія. А саме це маємо в Україні завдяки регіональним відмінностям.

Біда України в тому, що немає стратегічного компромісу. Ніхто не думає про категорії стратегії. На чому повинен наполягати Львів, а в чому він повинен поступитися. На чому Донецьк повинен стояти твердо, а в чому він повинен бути поступливішим. І яку щодо цього роль відіграватиме Київ. Я не бачу жодної політичної сили в Україні, яка мислить категоріями стратегічного компромісу.

Я хочу вийти тут за український контекст і звернутися до прикладу недавньої європейської історії. Для створення нової Європи важливу роль відіграв французько-німецький компроміс 1950-х років. Коли Франція і Німеччина нарешті помирилися, це дало початок Європейському Союзу. Я вважаю, що тим, чим у Західній Європі був французько-німецький компроміс, тим у Європі Східній став польсько-український компроміс 1990-х років. Тоді Варшава і Київ згодилися переступити через взаємні образи в минулому заради мирного сусідського співжиття. Це рішення було важливе для геополітичної стабільності в нашому регіоні,

він, серед іншого, дозволив Україні утриматися у ситуації, що не конче була аж такою сприятливою для неї. Я вважаю, що для майбутнього Східної Європи найважливішим і найпотрібнішим є українсько-російський компроміс. Скажімо відверто, найближчими роками він навряд чи можливий: для цього повинні статися важливі зміни і в Києві, і в Москві. Але поки справа дійде до українсько-російського компромісу, доконче потрібен українсько-український компроміс. Без такого українсько-українського компромісу ми далі нікуди не підемо. Ми будемо там, де ми є тепер.

У чому ж має бути компроміс?

У різних речах. Але передусім компроміс має полягати у трьох точках. Це питання мови, питання історичної пам'яті й питання вступу до НАТО. Донецьк хоче мати російську мову, не вступати до НАТО і вважати УПА злочинцями. Він може так вважати і вчиняти, це його право. Питання у тому, як кажуть в Одесі, що він «із цього матиме»? Можливо, задля власної вигоди він повинен повністю поступитися в одному пункті, бути згідливішим в іншому, але твердо стояти на третьому. Те саме стосується і Львова. Інакше ми не зрушимо з мертвої точки.

Чим у цих питаннях ми можемо пожертвувати на користь компромісу, в чому можемо погодитися, а з чим не погоджуватимемося? Я вважаю, що жодне з цих питань не є принциповим. Наведу приклад: у 90-ті, при Кучмі, (а точніше, коли цим займався Євген Марчук. – прим. Ред.) ідея НАТО була популярна. Подивіться

опитування: значна частина населення висловлювалася тоді за вступ до НАТО, і навіть Янукович був не проти. Те ж саме – питання про статус російської мови. Ледь не половина населення України справді хоче, щоб російська мова мала статус другої державної. Це важливо, цього не можна ігнорувати. Але чим готові пожертвувати російськомовні заради статусу своєї мови? Готові вони заради нього згорнути свої антинатовські лозунги або, в крайньому разі, погодитися на однозначну європейську орієнтацію України?

Далі, державний статус російської мови не означає, що хтось в Україні дістає право не знати української мови, а тим паче, називати її «рагульською», селянською, як це роблять ваші не дуже розумні донецькі політики (заради справедливості хочу сказати, що таких недоумкуватих політиків, які вважають російську мову мовою мата й тоталітаризму, вистачає і у Львові). Зрештою, це означає, що і Львів, і Донецьк, і вся Україна повинні стати реально, а не на папері, двомовними. Я часто буваю в Донецьку, і коли мої друзі там розповідають мені, що це багатонаціональне місто, я тільки у відповідь можу стелити плечима, адже я практично не чую в Донецьку іншої мови, крім російської. Це мононаціональне, мономовне місто.

Це не те, що я бачу й чую в Нью-Йорку або Відні, справді багатонаціональних містах, де українська частина міста межує з італійською, а обидві – з китайською тощо. Там увесь час чуєш різні мови, а на англійську або німецьку мову переходять тоді, коли хочуть зрозуміти один одного. Де в Донецьку можна почути грецьку, німецьку, зрештою, де можна

почути українську мову? Усі ці мови загнані в крихітні гетто сімейного й дружнього спілкування. Щодо цього Львів, а особливо – Київ, міста справді двомовні, бо там обидві мови звучать у публічному просторі (не вірите – зайдіть у будь-яку львівську кав'ярню, і прислухайтеся, чи всі там розмовляють українською мовою).

Чи згідний Донецьк стати двомовним, таким як Київ? Крім цього, білінгвізм означає фінансову навантагу. Це недешевий проєкт. Не можна просто сказати: від 1 січня 2008 року всі бюрократи повинні витончено розмовляти українською мовою. Їм потрібно дати змогу вивчити мову – як вивчила Тимошенко, як вивчив Янукович. Хто платитиме за їхнє навчання? Хто платитиме за навчання українськомовних чиновників, які мають вільно висловлюватися російською мовою? Потрібно ввести загальнонаціональний податок на двомовність. Донецьк готовий його платити?

І останнє – питання історичної пам'яті, яке найбільшої гостроти набуло в питанні про УПА. Для Львова УПА – герої, для Донецька – бандити. Але коли 2004 року, під час виборчої кампанії, Янукович заявив, що він не дозволить образити ні радянського ветерана у Львові, ні ветерана УПА в Донецьку, абсолютна більшість громадян України і на сході, і на заході підтримали цю тезу, тобто проблема не в тому, що кажуть, а як кажуть.

Кожне з цих питань підлягає обговоренню. Проблема в тому, що ніхто не хоче обговорювати, тому що в нас нескінченні вибори, а на всіх виборах важливо займати екстремальну позицію, бо це дає гаранто-

ваний електорат. Але я вважаю, що, попри численні й гострі розбіжності, є декілька важливих моментів, які об'єднують усю Україну. Перший – це те, що більшість мешканців України вважають Україну своєю Батьківщиною. Це зовсім нове явище, яке виникло відразу після Помаранчевої революції. Незалежно від того, хто за кого голосував, після Помаранчевої революції раптом більшість українців зрозуміла, що вони мають Батьківщину, і що вони хочуть тут залишатися. А друге – є високий відсоток людей (принаймні понад 50 %), які пишаються тим, що вони громадяни України. І це на тлі того, що більшість населення живе на межі бідності, пережила й переживає великі стреси, драми тощо.

Але наведу простий приклад. Говорячи про УПА, про який компроміс може йти мова, коли в Україні немає жодної історичної праці, яка б розглядала її діяльність цілком і об'єктивно...

Тут я не згоден. Насправді такі праці є. Наприклад, історія УПА мого, на жаль, уже покійного колеги Юрія Киричука. Але такі роботи мало людей читають, вони маловідомі поза вузьким колом фахівців. Біда в тому, що в нас політики популярніші, ніж історики, письменники, артисти, філософи, психологи, тобто ті, хто може сказати щось мудре. Я колись написав статтю, де пробував довести, що наше ставлення до УПА може бути більш примирливим, якщо ми зрозуміємо, чим насправді була УПА. Члени УПА не були ані тільки героями, ані тільки бандитами. УПА була армією, яка

вела свою війну. Це не означає, що там не було ні героїв, ні бандитів. Були і ті, і ті – як і в кожній армії.

Хто хоче знати, як «героїчно» поводитися деякі червоноармійці з німецькими дівчатами й жінками, нехай читає романи нобелівського лауреата Гюнтера Грасса або, зрештою, іншого нобелівського літератора Олександра Солженіцина, який молодим офіцером був свідком багатьох огидних сцен. Більшість людей опинилися в УПА тому, що для них це був єдиний спосіб вижити, зокрема, не лише для українців, а й для узбеків, євреїв, навіть росіян, не кажучи вже про колишніх робітників Донбасу, які 1942–1944 року опинилися в лісах по інший бік фронту. І якби в Донбасі були ліси, такі ж, як на Волині, то, можливо, що УПА могла б діяти і в Донбасі.

Мені, можливо, варто було висловитися інакше. Політичні лідери, начебто і є, але навряд чи в Україні знайдеться людина, яка, аналізуючи все те, що вони роблять і говорять, могла б зберегти до них повагу. Їм можуть поклонятися, цілувати їм руки, але мислячі люди їх не поважають і їм не вірять.

Це проблема, звісно. У нас виборці голосують ще не «за», а «проти». У нас, наприклад, багато людей голосували не за Ющенка, а проти Януковича. У нас не всі голосують за Януковича, а голосують проти Тимошенко. Ми не любимо, іноді навіть ненавидимо всіх лідерів, але готові вибачити, аби тільки не виграв той, кого ми найбільше боїмося й ненавидимо. Ми готові на багато заплющити очі, стиснути зуби, закрити

ніс від смороду – і як вояки на фронті, йдемо до виборчих урн. Що для мене в цій ситуації виглядає обнадійливим? Недавнє опитування журналу «Фокус» у восьми найбільших містах України показало, що значна кількість людей, від 14 до 25 %, за декілька тижнів до парламентських виборів готова були голосувати проти всіх. Це ознака того, що наше суспільство все-таки має здоровий глузд.

І виходить, що нація немає орієнтира. На кого рівнятися? На Шевченка? Це безглуздо й наївно. Він жив двісті років тому й багато в чому помилявся. А часи змінюються...

– Говорімо мовою соціології. А опитування свідчать, що видатним серед українців вважається не Шевченко, а Богдан Хмельницький... Тому що Богдан Хмельницький – постать амбівалентна, так би мовити, «і нашим, і вашим». Для мене важливіше те, хто є головним українським антигероєм. Це Сталін. Хоч би скільки не погоджувалися схід і захід у своєму розумінні історії, вони сходяться в тому, що, взагалі, Сталін накоїв багато біди для України. Зверніть увагу, це саме те, що відрізняє історичну пам'ять українців від росіян. Для росіян Сталін – все-таки герой, адже він підняв Росію з колін, зробив її наддержавою. Українці не сприймають цього комплексу «великодержавности». І це дуже навіть непогано, як кажуть, *small is beautiful* – те, що невелике, прекрасне.

По-друге, крім політичного націоналізму існують також поняття спортивного націоналізму або націона-

лізм масової культури (вживаю тут термін «націоналізм» у суто нейтральному, науковому значенні – як ідеології і політичного руху, який вважає, що кожна національна група повинна мати свою окрему державу, а якщо це неможливо, то хоча б політичну автономію). І в цьому сенсі ми маємо своїх національних ідолів. Це Шевченко, але не Тарас, а Андрій, це брати Клички, це Руслана і Верка Сердючка. Опитування свідчать, що ці люди мають об'єднувальний імідж.

Нації будують не політики. Взагалі, нації не можна «побудувати». Це велика ілюзія. Так само, як не можна створити національної ідеї. Це вже цілковите божевілля! Нація створюється з досвіду співжиття. Нація – це щоденний плебісцит, як говорив відомий теоретик. Цей плебісцит 1991 року полягав у тому, що треба було швидко відбігти від імперії, що розвалюється, падає і може всіх завалити уламками. Тепер цей щоденний плебісцит і цей досвід співіснування відбувається біля екранів телевізорів і комп'ютерних моніторів, коли мільйони людей вболівають за національну збірну України або за наших артистів на Євробаченні.

Щодо цього можна іронізувати. Але цим не можна нехтувати. Ми живемо в такому суспільстві, де спорт, поп-культура – справді великі індустрії, не менш важливі, ніж видобування вугілля або металу. Я гадаю, що завдяки цим та іншим схожим чинникам Україна одержала певну інерцію, яка дозволяє їй рухатися, але рухатися дуже повільно, через ті політичні конфлікти, які роздирають нашу «велику спортивну націю».

Повертаючись до питання про ідентичність. Одним, з елементів, якщо можна так сказати, української національної ідеї і своєрідної української ідентичности стає ідея про визнання Голодомору актом геноциду. Ця ідея, як і всі інші, виходить з Галичини. І це парадоксально, адже Західна Україна не знала Голодомору...

Це стосується не лише Голодомору. В Галичині практично не було козаків. А якщо й були, то приходили вони не як свої, а як чужі, і часто вбивали галичан, які були католиками або уніатами. Проте галичани представляють себе не інакше як козаками. Це парадокс національної ідентичности, який стосується лише України. Практично кожний поляк вважає, що він благородного походження, нащадок шляхтичів, які колись захищали Європу від загрози «дикого степу», Азії, ісламу, тоді як румун розповість вам історію про те, що всі румуни – це нащадки римських легіонерів і т. п.

Кажучи про Голодомор, це питання дуже складне, це питання пам'яті. Для сходу й півдня України, особливо для тих, хто пережив його, і для тих сімей, де його пережили, це так звана репресивна пам'ять. Це відомий психологічний ефект, коли згвалтована жертва намагається закреслити й повністю забути те, що з нею трапилося. Голодомор був страшним насильством. Люди намагаються про це забути. Це те саме, що сталося з євреями внаслідок Голокосту. Ті, хто вижив, часто намагалися не пам'ятати про це, бо повернення до цих моментів їхнього життя було надто

великою травмою. Їм про це нагадували з різних причин, і тому це стало частиною національної ідеології.

Колись один дуже розумний теоретик сказав, що амнезія, втрата пам'яті, можливо, важливіша для нації, ніж пригадування, пам'ять. Тому що нація має виявляти загальну волю забувати, особливо ті моменти, які розділяють. Американці не згадуватимуть про війну Конфедерації, хоч це насправді була війна двох націй, війна Півдня й Півночі. Француз намагатиметься не згадувати про Варфоломійську ніч. У нас, на жаль, немає консенсусу в тому, що ми мусимо пам'ятати, а що старатися забувати – задля терапевтичного ефекту. На жаль, у нас навпаки.

Ви згадували Хмельницького. Перед ним свого часу стояло те саме питання, що й перед сьогоднішніми представниками української влади: питання зовнішньополітичного курсу. І нам його теж треба вирішувати: залишатися Україні позаблоковою, інтегруватися в НАТО чи товаришувати з Росією?

Я думаю, заради компромісу Україні краще залишатися позаблоковою державою. Питання, однак, в тому, чи гарантуватиме ця позаблоковість її безпеку. У цьому я не впевнений. Україна опинилася на зламі нового геополітичного конфлікту між Росією і Заходом, її тягнуть і в один, і в другий бік. Я не знаю, чи можливо в такій ситуації залишитися позаблоковою. Якби Хмельницький залишив Україну «позаблоковою», чи був би в нього шанс не те що виграти, а вижити? Хмельницького переслідував так званий

кошмар коаліції. Ми теж у цьому кошмарі. Нам знову треба обирати. Я намагаюся зрозуміти думки багатьох мешканців півдня й сходу, для яких Росія близька. Але я вважаю, що це вже закрита карта для України. Ми вже були в Росії. І все, що можна було отримати від цього союзу, вже отримано. Чесно кажучи, ніхто не виграв, ні Росія, ні Україна. Ні українці, ні росіяни не мали ні демократії, ні високих стандартів життя. Я не думаю, що приєднання Донецька до Росії зробило б Донецьк щасливішим.

Україна ще має шанс в Європейського Союзу. Я вважаю, що це дуже важливий шанс. З різних причин, зокрема тому, що це означає кращі стандарти життя й більше безпеки. Крім того, участь у ЄС – це ще шанс на цивілізаційно-технологічний ривок. Візьміть Росію. Ми всі розуміємо, що сучасний статус Росії як наддержави, що відроджується, ґрунтується на її природних багатствах, а не на найновіших технологіях. У Радянському Союзі вже така спроба була – жити на нафтодолари. Ми знаємо, чим вона закінчилася. Європа живе не з нафти, Європа живе з чогось іншого, зі своїх технологій. Ми мусимо мати ці технології, і в цьому сенсі європейський вибір кращий.

Надіюся, в Донецьку більшість людей щодо цього міркує так само, як я. Чомусь українські олігархи не купують собі дач на Камчатці або навіть на Кавказі. Чомусь вони надають перевагу Середземномор'ю, Лазуровому Берегу тощо.

На Ваш погляд, чи можливий сьогодні розкол України, яким деякі політичні сили так лякали нас під час передвиборчої кампанії?

– Ні. Розкол нереальний, абсолютно! Можна сказати, що Україна колеться, але не розколюється. Україна одержала інерцію великого ядра, яке котиться і вже не може зійти зі своєї траєкторії – звісно, якщо не станеться якогось геополітичного землетрусу. Інерція, однак, не означає динаміки. Ми живемо в дуже динамічному світі. І той, хто покладається лише на інерцію, неминуче програє. Україні потрібен великий і потужний ривок. Це треба нарешті зрозуміти і щось з цим робити...

Японія

Я не є фахівцем від Японії. Моє «приватне японознавство» обмежуються сотнею японських слів, ієрогліфів і приблизно стількома ж днями мого недавнього побуту в цій дивній країні. Однак навіть цей невеликий досвід і невеликі знання, помножені на читання літератури про Японію та спілкування з японськими колегами, дає змогу говорити про неї. Особливо, коли думаєш про українські проблеми.

Що нам перше спадає на думку, коли згадуєш про Японію? Фудзіяма, сакура, самураї, пейзажі, фільми Куросави, нові японські технології і японське економічне зростання – а після занепаду комунізму, з інтернаціоналізацією східноєвропейської кухні ще й суши. Для багатьох цим переліком знання про Японію й закінчуються. Ерудованіші, особливо ті, які колись читали добре знану в советські часи книжку Овчиннікова, можуть подовжити цей список ще на кілька назв. Скільки б не подовжувати цей список, правдою є те, що більшість з перелічених у ньому речей, не стосуються сучасної Японії. Вони творять стереотипний трафарет про країну, якої вже немає. Вона зникла за останні два-три останні десятиліття років.

До прикладу: які п'ять років в Японії зникла остання гірська річка. Не те, щоб остаточно – просто її заховали в бетонний корсет, як і всі інші річки перед нею. Японці дуже перейняті боротьбою зі стихійними лихами – цунами, землетрусами і повенями. На перші два лиха ліку немає, на останнє пропонують бетон.

На берегах кожної, навіть найменшої річки, постали висотні бетонні блоки. Надійно з позиції безпеки – й огидно з точки погляду естетики.

Японці, однак, мають власний погляд на те, що красиве, а що не красиве. Туристичні агентства закликають їх провести вихідні дні разом з сім'єю на найбільших бетонних дамбах, щоб помилуватися цим чудом техніки. Поряд з дамбами зведені готелі, ресторани та поля для гри в гольф. І багато японців таки їде туди, так само, як їде на вихідні оглядати давні храми та музеї.

Бетон густо покрив сучасну Японію. Він став її новим символом. Більше, ніж Фудзіяма, сакура і суші. Під ним зникли японські села. Кубічні бетонні блоки, котрі тут називають будинками, витіснили традиційні селянські хати. Більшість сільської молоді останніми роками подалася на роботу в міста, де будує такі самі бетонні блоки під житла, офіси, або ж бетонує річки й дороги.

Найбільше, що бачиш у сучасній Японії – це будівельно-ремонтні роботи. Їдучи на роботу або з роботи, обов'язково побачите на трасі з вісім-десять чоловіків – всі у яскравих жовто-червоних жакетах і касках, зайнятих їх бетонуванням. Два з них стоять по двох її кінцях і довгими жовтими палицями з ввічливими усмішками показуватимуть, як обійти чи об'їхати ремонт. Решту будуть неквапно бетонувати, запиваючи і заїдаючи свою роботу кавою і сендвічами. Всі при справі й усі задоволені. Усе залізною і бетонною.

Завдяки будівельно-ремонтним роботам в Японії майже нульове безробіття. Держава фінансує їх зі

свого бюджету. Великі будівельні роботи проводяться під державні замовлення. А маси вчорашніх селян і недовчених школярів, яка за інших обставин мали б невеликі шанси знайти працю, дістають гарантовану зарплату. Й так аж до пенсії. Усі задоволені, ніхто не протестує.

Ця схема працює завдяки корупції. Державне замовлення не дістанеш, якщо не підплатиш. Це очевидно. Японія znana з високої корупції, однієї з найбільших в світі. Але ця схема потребує корупції свідомости, тобто без мовчазної згоди самих японців прийняти ці правила гри. У цьому найбільша містика японських змін. Японці мають потребу щодо систематичного руйнування своєї природи і своєї історії. Природа небезпечна, історія незручна. Все, що старе – антисанітарне й малоестетичне. А тому підлягає знищенню. Будинки не стоять більше ніж 25–30 років. Після цього їх зносять і будують нові.

Ця схема за останні десятки років перемолола стару Японію. Її майже не залишилося. Той, хто хоче її побачити, мусить їхати у Кіото, до давньої столиці, та до сусідньої Нарі з їхніми численними храмами – зокрема, Золотою і Срібною пагодами. Храми – єдині острівки старого світу, які випадають з цієї залізньо-бетонної схеми. А оскільки їх найбільше у Кіото й Нарі, то це спасло обидва міста. Хоча й тут не обійшлося без втрат. Лінія старих дахів, що творила неповторний кіотський ландшафт, віднедавно переломлена величезним скляно-бетонним кубом новозбудованого залізничного двірця. На конкурсі проєктів

було подано декілька, які старалися вписати будівлю в стару архітектуру. Переміг той, який пропонував найрадикальнішу розв'язку, найменш згідну з місцевою історично-культурною традицією. Легко догадатися з яких причин.

Сучасному Куросаві тяжко було б знайти місце для своїх фільмів про давню Японію. Ця Японія зникла разом зі своїми природними пейзажами й історичними ландшафтами. Зрештою, ніхто не й старається наслідувати Куросаву. В Японії щороку знімається менше ніж десяток ігрових фільмів, це – майже “для домашнього вжитку”, зі специфічними сюжетами. Японський кінематограф і близько не може змагатися з сусіднім китайським, який ставить один світовий блокбастер за другим. Так само не становить конкуренції японське телебачення. Його вісім каналів нудні й одноманітні. Уявіть собі советське телебачення 1970-х років з його “голубими вогниками” але без ідеологічної пропаганди, зате з рекламою їжі та одним американським бойовиком на вихідний – і будете мати досить точне уявлення про те, що дивиться і що бачить середній японець в своєму телевізорі.

Не хочу, щоб у Вас склалося помилкове враження про Японію як скучну країну. Так, на щастя, не є. Японці милі і майже завжди усміхнені. На Ваше прохання Вам ніколи не скажуть “ні”. Вам будуть давати довгу й запутану відповідь, яка мало стосується того, про що Ви питали. Зате Ви не будете ображені відмовою. Найбільшим гріхом вони вважають поставити Тебе у ніякове становище.. Вміння триматися на

людях, тамувати свої пристрасті і гнів – тут це суспільна етика і суспільна релігія. Відповідно, злочинність, як і безробіття, тут майже на нульовому рівні. Речі, які Ви забули Вам повернуть, часом доганяючи Вас на вулиці. Треба докласти дуже багато зусиль, щоб розсердити японця. Агресія глибоко “зашита” у стосунках з найближчими людьми, родичами чи однолітками в школі. Але як чужинець, Ви не маєте шансів пізнати цей “внутрішній” японський світ, де японці поводяться природніше.

Що найбільше тішить око, то це величезна кількість молодих і красивих дівчат, які працюють у ресторанах, на летовищах, у банках, бібліотеках – повсюди, де є багато покупців і клієнтів. Відсутність жінок середнього і старшого віку становить загадку, яка легко відгадується: вони сидять вдома. Як тільки дівчина одружується, вона покидає роботу. Це неписаний закон. Є різні способи на присмирення непокірних. Мій японський колега оповідав мені історію своєї дружини, яка до заміжжя мала дуже добру посаду в банку. Вийшовши заміж, вона пробувала залишитися на роботі, однак її перевели на таку низькооплачувану й малопрестижну посаду, що працювати далі не було сенсу.

Інший спосіб утримати суспільну дисципліну – це тотальна інфантилізація. У банку Вас запитуватимуть, що би воліли мати на своїй чековій книжці: рожевих кішечок чи рожевих свинок? . Найбільш читана в Японії література – це комікси. Ведучі на телебаченні – майже поспіль 20–30 річні молоді люди. Запрошені до студію гості поводяться як підлітки.

Така інфантилізація вигідна: діти мають коротку пам'ять. В Японії Ви не побачите і не почуєте про японський мілітаризм, не знатимете, на чієму боці воювала Японія у Другій світовій війні, а відвідання монастиря, де увіковічена пам'ять загиблих вояків, вважається політичною безтактністю, як великою безтактністю, що межує зі звільненням з роботи, є належність до націоналістичних організацій.

Суспільствами з короткою пам'яттю легко керувати. Я знаю лише одну країну, де в такий систематичний й свідомий спосіб нищили історичну спадщину, як у Японії. Це – повоєнна соціалістична Швеція. Японія не соціалістична. І навіть не республіка. Японія – імперія державного капіталізму. Тут всі мають роботу завдяки державі та великим компаніям. Й одна, й другі за повоєнні роки виховали нову японську націю, котра згідна з тим, що все старе, окрім, зрозуміло, імператорського двору і храмів, треба знищити і забути. Так вигідно й безпечно.

Така політика приносить свої позитивні плоди: Японія є країною високих життєвих стандартів. Вона має перше місце у світі за тривалістю життя серед жінок і друге – серед чоловіків (тут пальму першості твердо тримає Ісландія). Але японська вигода й безпека сусідує з одноманітністю й скукою. Тому тут один з найвищих рівнів самовбивств, як, зрештою, й у Швеції.

На відміну від Швеції та всієї «старої Європи», в Японії майже нема сильних протестних рухів: профспілкових, екологічних, феміністичних – будь-яких.

У сучасному японському суспільстві це не прийнято. Якщо ти віхиляєшся від схеми, тобі тут не місце. І гіппі, і яппі воліють виїжджати до Америки. У тому великий парадокс й велика іронія японської історії. Японія стала тим, чим вона є, завдяки форсованій вестернізації. Вестернізація тут, з причин, яких не буду докладно оповідати, означала американізацію. У світі немає іншої такої «незахідної» країни, яка би так успішно й так масштабно перейняла західний триб життя, залишаючи водночас собою. Але – і тут власне парадокс – той, хто хоче бути справді багатим і славетним, чи просто вільним, втікає з Японії до США, на «історичну батьківщину» японської вестернізації.

Я певен, що багато українців, білорусів чи росіян власне хотіли б бачити майбутнє своїх країн власне за японським зразком. Де є в міру забезпечене і послухне суспільство з сильною, хоча й корумпованою, державою. Особливо ця формула мала б подобатися чоловікам, адже вона дозволяє легко упокорювати жінок. Припускаю, що сучасна Росія найдалі зайшла в мавпуванні цієї моделі. Лукашенківська Білорусь теж радо пішла б вслід, якби мала дешевий газ і дешеву нафту.

Україна не має ані того, ані того. То чим може бути їй корисний японський досвід? На перший погляд – нічим. Останніми роками на зміну первісному оптимізму щодо можливості швидкого й успішного переходу від комунізму прямо в капіталізм прийшла інша формула: не всі країни можуть потрапити до капіталістичного раю; декому доведеться довго сидіти

в передкапіталістичному чистилищі; а ще дехто назавжди залишиться у посткомуністичному пеклі. Роль верховного судді та регулювальника відіграє тут історія. Вона визначає, де відведене місце для кожного. Те, куди ти потрапиш, залежить від того, звідки ти вийшов. Твоє минуле каже Тобі про твоє майбутнє.

У тому сенсі Україна й Японія розведені не лише географією, але й історією. Коли говорять про минулий успіх японської а теперішньої китайської чи тайванської модернізації, згадують чинник «Х», що об'єднує всі три країни. Ним є спільна традиція конфуціанства. Конфуціанство на Далекому Сході стало приблизно тим, чим було протестантство у «старому світі»: обоє витворюють певну суспільну етику, в якій може успішно розвиватися капіталізм. Тільки що коли протестантизм наголошує на постійному самоствердженні, тверезості та ощадності як доказах твоєї богообранности та богоподібности, конфуціанство голосить своїм принципом абсолютну лояльність до старшого за віком і посадою. За таких умов, як тільки сильна держава вибирає політику модернізації, вона не стикається на своєму шляху з перешкодами у вигляді страйків, політичної опозиції чи масових заворушень. Вона має справу з мовчазним суспільством, яке готове знести високу ціну соціальної модернізації, або, кажучи метафорично, покійрно затягає пояс й опускає голову в очікуванні на кращі часи. Конфуціанство відіграє роль своєрідного мастила, яке зменшує силу тертя між державою і суспільством і дозволяє далекосхідним локомотивам рухатись якнайдалі і якнайшвидше.

Україна не є ані протестантською, ані конфуціанською. Тяжко сказати, якою власне вона є. Довгий список місцевих революцій і бунтів та короткий список лібералізму не схиляє до надмірного оптимізму. Однак – і тут черговий парадокс – Японія аж не так сильно відрізняється від України. Вона, як й Україна, цивілізаційно дуже еклектична і синкретична. Конфуціанство в Японії ніколи не було єдиною релігією, як і християнство в Україні завжди мало свої внутрішні поділи. Насправді, в японському минулому чується велике багатоголосся різних традицій. У ХХ столітті щонайменше двічі – у 1920-х роках та відразу після Другої світової війни – були шанси, що Японія піде іншим шляхом, шляхом ліберальної демократії. Що цього не сталося, було результатом не якихось там «залізних законів історії», а «залізного кулака» конкретних правителів. Цей вибір dokonували конкретні люди і конкретні політичні режими: імператор Гірогіто напередодні Другої світової війни та американське окупаційне командування відразу ж після неї. Обом було вигідно мати сильну державу ціною слабкого суспільства. Збіг інтересів був настільки сильний, що американці готові були простити японському імператорові його воєнні злочини і представляти його як свого союзника – лиш би це не підкопувало інтересів сильної держави

Яким би не був той вибір, він приніс користь лише на коротшій меті. Економічне чудо Японії, про яке так багато говорили у 1970-1980-х роках, тріснуло, як мильна булька – як вважають, власне через надмірне втручання і регулювання держави. Це довга, заплу-

тана, повна інтриг та особистих драм історія. Її оповіли недавно два американські автори, Алекс Карр та Патрік Сміт у книжках про “втрачену Японію”. Їхня розповідь радикально відрізняється від “глянцевих” історій японського чуда, які донедавна продукували японські та американські дослідники. Значною мірою, ця розповідь переплетена з їхніми біографіями: обоє – знавці японської мови і японської культури, прибули до Японії декілька десятків років тому, приваблені її чаром, і довго жили там, аж поки не виїхали, не в силах більше миритися зі змінами останніх років. Їхній аналіз дуже критичний, часом переходить в сарказм, але ніколи не зраджує симпатії до тої “іншої” Японії. Переоповідати їхні тези нема сенсу, зацікавленим доведеться чекати, поки в Україні не спроможуться видати ці книжки українською мовою. Тут тільки повторю головний висновок Сміта: досі Японія показувала, якою б не мала бути модернізація; для того, щоб вона стала зразком для цивілізованого світу, вона повинна зробити один дуже “політично некоректний” крок: стати більш націоналістичною. Японія повинна перестати надто покладатися на чужі моделі й рухатися у фарватері чи то нацистської, чи то американської політики. Вона повинна робити вибір сама. Врешті, той, хто міняє свободу на хліб, може опинитися і без свободи, і без хліба. І в цьому, напевно, головна пересторога, для прихильників «азіатської моделі» у посткомуністичній Східній Європі.

Статтю Віталія Портникова в «Дзеркалі тижня» про Грузію я читав у літаку до Тбілісі. Називалася вона «Революція сліз». Суть її в тому, що ми, українці, сильно помиляємося в своїй ентузіастичній оцінці Михайла Саакашвілі та його режиму.

Цей режим має мало спільного з демократією, а його популярність серед грузинів стрімко падає. Американська підтримка теперішньої грузинської влади може скінчитися катастрофою: грузинська опозиція, котра може прийти після нього до влади, може стати антиамериканською, проросійською й популістською – такою, як уряд Чавеса у Венесуелі.

Краще раз побачити, аніж сто разів прочитати. Перше, що вражає, коли приземляєшся в Тбілісі, – це його аеропорт. Він збудований одразу по революції. Порівняно з ним не лише київський Бориспіль, а й донедавна варшавське «Окенце» виглядають, як бідні родичі. Інше завоювання революції – це дороги, що ведуть з аеропорту до міста, а потім розходяться по всій Грузії. Тут теж видно «руку Саакашвілі». Грузинський уряд виявився послідовнішим за український: ДАІ тут скасовано раз і назавжди, а разом з ним – систему прихованої корупції у вигляді штрафів. У Тбілісі вражає кількість готелів та банків: тих, що вже є, і тих, які будують. Грузія розраховує на прибутки від західних туристів. Емпіричним доказом туристичної спроможності Грузії у дні нашого приїзду стали великі гурти напів'яних шотландців, котрі приїхали до Тбілісі

вболівати за свою національну команду у відбірковому матчі чемпіонату Європи з футболу.

Уряд Саакашвілі працює не на Захід і не заради Заходу. Його команда радикально міняє лице самої Грузії. Наступного дня після приїзду в грузинському міністерстві освіти нас прийняла заступник міністра – молода жінка, яка говорить бездоганною англійською. Це ще один знак революції: теперішня влада складається переважно з молодих людей, котрі, як і Саакашвілі, здобули освіту за кордоном. Вона розказує про зміни, про які ми досі можемо тільки мріяти в Україні: у Грузії впроваджена автономія університетів, скасований ВАК та система двоступеневих наукових звань «кандидат-доктор». Кожний грузинський університет може сам визначати, скільки і чого вчити своїх студентів, кожна наукова рада сама присвоює звання доктора наук. Колись, вступаючи до вишу, треба було платити хабар. Тепер у Грузії діє система централізованого тестування випускників шкіл. Якщо абітурієнт склав іспит дуже добре, він може дістати повне або часткове звільнення від плати за навчання. Рівно ж, кожна дитина при вступі до школи дістає ваучер, рівний вартості навчання. Батьки можуть вибирати, в якій школі вчитиметься дитина, а, отже, в яку школу занести ваучер і так фінансово підтримати її. А тому школи, щоб вижити, мусять конкурувати між собою щодо якості навчання.

Для мене ці речі, як лакмусовий папірець. Я не можу говорити про промисловість чи армію, тобто про речі, яких не знаю і яких не розумію. Але освіта й

наука мені, як університетському професорові, дуже близька. Тому можу засвідчити, що тут уряд здійснив дуже радикальні реформи. Треба думати, що в інших галузях справа не виглядає інакше.

Ентузіазм, однак, поменшується, коли виходиш з міністерського кабінету на вулицю. Ми шукали доброї книжки про грузинську історію, церкву, культуру, кіно, театр – усе те, чим славиться Грузія. Однак у Тбілісі проблема знайти не те, що книжку, а й книгарню. Більшість книгарень перетворена або на банки, або на великі крамниці. Є, щоправда, розкладки на вулицях та в підземних переходах. Але тут годі знайти що-небудь не грузинською мовою. Нарешті, ми набрали на книгарню у центрі, котра, як нам сказали, найбільша. Дві речі, що вразили там, – бідність вибору й неймовірно високі ціни. Система освіти в Грузії, може, і добра. Питання, однак, які знання вона продукує, і кому ці знання потрібні. Знову ж, я можу судити зі свого фаху історика: книжки з грузинської історії англійською мовою або дуже старі – ротапринтні видання британських й американських книжок майже 50-річної давнини, або ж нові, написані у високопатріотичному дусі. Про яке-небудь критичне переосмислення історії не може бути й мови. Рівно ж як не може бути мови про який-небудь амбітніший інтелектуальний проєкт на зразок київської «Критики».

Наш водій-грузин розказує, що шкільні підручники для своїх дітей він купує на базарах. Там набагато дешевше. Його дітей можна вважати щасливими – вони належать до тих 70 %, що ходять до школи.

Решту 30 % – щотретья дитина! – сидять вдома, бо сім'я не має грошей ані на підручники, ані на шкільний одяг. Зрештою, фрази «сидить вдома», «сім'я не має грошей» є евфемізмами, тобто обтічними словами, які маскують значно гірший стан речей. Правдою є, що багато грузинських дітей живе поза домом і поза сім'ями. Вони живуть на вулиці. Про це можна багато говорити. Але, знову ж таки, переконливіше побачити 11-річну дівчинку, котра виглядає на шість років, або 20-річного юнака, який скидається на 15-річного підлітка. Причина – постійне недоїдання.

Правда Грузії проста: це дуже бідна країна з декількома дуже багатими, можна сказати, неймовірно багатими, родинами. Інтелігенція, що традиційно виконувала роль замітника середнього класу, зійшла на маргінес. Вона не зникла, і залишилася такою ж високоосвіченою й сповненою власної гідності, що раніше. Квартири грузинських інтелігентів обставлені книжками, у деяких посередині стоїть рояль. Але це все, що залишилося зі старих достатків, й останнє, що вони згодні б продати. На їхнє місце прийшов справжній середній клас, підприємці середньої руки. Вони справді виграли від грузинської революції. Тепер кожен охочий може відкрити свою справу максимум за три дні. За оцінкою Світового Банку, Грузія входить у 10 % держав світу, де найкраще провадити бізнес. У цьому рейтингу Грузія посідає місце трохи нижче від Швейцарії, але вище від Бельгії, Німеччини, Голландії, Саудівської Аравії, не кажучи вже про Україну, що тулиться у другій половині списку поряд з Албанією,

Узбекистаном, Іраком та Суданом. Грузинські бізнесмени середньої руки таки виграли від революції, а тому готові підтримувати Саакашвілі. Проблема, однак, у тому, що їх не так уже багато. Принаймні, менше, аніж в інших посткомуністичних державах. Більшість тих, що мали руки і голову, виїхали до Росії чи Туреччини.

Щоб уникнути непорозуміння, треба виразно сказати: багато невідрадних та сумних речей, які ми бачили в Грузії, не мають прямого стосунку до Саакашвілі та його режиму. Вони почалися задовго до нього, відразу ж після розвалу Радянського Союзу. Не забуваймо, що за останні п'ятнадцять років Грузія пережила громадянську війну, абхазський та осетинський сепаратизми, корупційний режим Шеварнадзе, а віднедавна ще й економічну блокаду з боку Росії. Мешканці Тбілісі ще пам'ятають вбитих, що довго лежали на вулиці, та бездомних, які воювали за їжу з собаками біля смітників. Це недавня пам'ять гордої нації, де нічого не цінують так високо, як власну гідність. Тому багато в чому режим Саакашвілі знаменував поліпшення, хоча вже тому, що гіршого стану справ просто годі було собі уявити.

Те, що можна ставити у вину сучасному режимові, це безоглядність його реформ. Він йде курсом жорсткого неолібералізму чиказької школи. Іншими словами, Саакашвілі будує капіталізм з нелюдським обличчям в окремо взятій Грузії. До прикладу: від якогось часу лікарня не прийме хворого, якщо той не має медичного страхування. Але як купити страхуван-

ня сім'ям, яким вистачає лише на їжу? А таких сімей у Грузії багато, набагато більше, ніж в Україні. Ми провели пів дня в тбіліському «Карітасі», де за допомоги Ватикану та західних фондів місцеві пенсіонери дістають безоплатні обіди, а бездомні діти – притулок і дах над головою. Місцеві працівники «Карітасу» роблять це без жодної допомоги з боку держави. Хоча час до часу якийсь чиновник чи жінка президента приїжджає сюди покрасуватися перед камерами і розповісти, як вони дбають про одиноких і бідних. Однак коли «Карітас» попросив в уряді Саакашвілі пільги на оплату за воду й електроенергію, то почув тверде «Ні». Тому, щоб утриматись, «Карітас» мусить здавати частину свого будинку в оренду приватним фірмам, що за інших умов означало б декілька десятків врятованих дітей з вулиць та нагодованих пенсіонерів.

Суть політики теперішнього грузинського уряду можна найкраще передати за допомогою графіті, що є на одній з центральних вулиць Тбілісі (характерно, що англійською мовою): «Get rich, or die trying» – «Стань багатим, або ж умри у спробах». Однак у Грузії, щоб стати багатим, замало просто пробувати. Треба мати зв'язки. Грузія – країна з давньою культурою і давніми традиціями. Осердям цих традицій є, серед іншого, так званий «дружній бізнес»: ти робиш добре тому, хто зробив тобі добре. Яку б високу посаду ти не дістав, ти повинен подбати про працевлаштування своїх родичів і друзів. І, навпаки, тільки той має шанси на добрий заробіток, хто має добрі зв'язки. Іншими словами, щоб бути успішним у бізнесі, ти маєш належати

до «правильного клану», за означенням, до того, який при владі. У Грузії віднедавна розповідають історію рідного дядька Саакашвілі – колишнього советського, тепер російського дипломата, який має високу посаду в комісії ООН у справах роззброєння. Коли його племінник став президентом, той одразу взявся приватизувати місцеві заводи. Дехто пов'язує з цією історією загадкову смерть Зураба Жванії, прем'єр-міністра революційного уряду і соратника Саакашвілі, який власне відкрив йому дорогу до великої політики: Жванія нібито протривався цій приватизації. У кожному разі, Жванія загинув, а дядько надалі при посаді в ООН, але того разу як власник заводів у Грузії та посередник у російських грошових потоках, що потрохи скуповують все вартє уваги на грузинській землі.

Саакашвілі досі не спромігся розкрити обставин смерти Зураба Жванії, або ж якось переконливо спростувати історію з рідним дядьком. Його інший колишній соратник і колишній міністр Іраклій Окруашвілі наприкінці вересня зробив голосну заяву, що Жванія помер не власною смертю, за офіційною версією, у власній квартирі від отруєння газом, а що його мертве тіло вже було доставлене туди. Рівно ж Окруашвілі твердив, що Саакашвілі особисто замовив йому вбивство одного грузинського олігарха та одного лідера грузинської опозиції. Знову ж таки, з боку влади не було жодного спростування. Навпаки: бунтівливого міністра заарештували. По декількох днях він знову з'явився на телебаченні. Але вже блідий і вимучений, він зізнавався, що видумав цю історію. Кажуть, що

його зізнання вимушене. Його, колишнього генерального прокурора і міністра внутрішніх справ, помістили в камеру, що сусідувала з камерою злочинців, а вночі двері обох камер залишали відчиненими.

Ті, хто розповідав мені цю історію, не мали жодного жалю до Окруашвілі: він теж належить до молодих революціонерів, що казково розбагатіли останніми роками. Але мої оповідачі не ставали й на бік Саакашвілі, мовляв, два чоботи – пара. Я не можу ручатися за те, скільки в цій історії правди. Однак як історик, знаю, що такими розмовами не можна нехтувати: у моменти історичних поворотів те, що думають люди, не менш важливе, ніж те, що є насправді. А загальний настрій такий: Саакашвілі усунув корупцію з нижчих рівнів – на рівні ДАІ та вступу до вишів, але перемістив її у найвищі ешелони, поближче до себе і своїх молодих революціонерів.

Однак навіть це не було б аж таким злом, якби в Грузії існувала можливість для регулярної і мирної зміни влади. Тоді кожен уряд, дбаючи про своє майбутнє, мусив би хоч трохи поменшити свої апетити та поводитися гідно. У Грузії, проте, ніхто не уступає влади добровільно. Нагадаймо: з двох попередників Саакашвілі, Гамсахурдію вбили, а Шеварнадзе усунули від влади силою (а перед тим він пережив два замаху на своє життя). Теперішній президент свідомий загрози. Тому він робить все, щоб знешкодити опозицію. Серед іншого, він пропонує піднести прохідний поріг на парламентських виборах та сумістити їх з президентськими виборами, бо без персональної

підтримки Саакашвілі його партія немає аж таких великих шансів на перемогу.

Попри старання влади, популярність опозиції зростає. Головна проба сил призначена на 2 листопада, річницю революції троянд. Тоді в Тбілісі чекають багато закордонних гостей, які своїм приїздом хочуть продемонструвати підтримку грузинських реформ. Захід сліпо закоханий у постреволюційну Грузію. Мова тут не лише про Америку, яка допомагає Грузії будувати професійну армію (утримання якої, до речі, забирає половину державного бюджету, що приблизно дорівнює бюджетові Парижа). Мова йде й про Брюссель. Недавно у Грузії побувала делегація ПАРЄ. Вона пробула тут декілька днів і побачила тільки те, що їй показали. Проте це не завадило їй написати звіт про «подиву гідний поступ» місцевої демократії, яка може бути позитивним прикладом для всього посткомуністичного регіону (іронія в тому, що Окруашвілі зробив свої викривальні заяви за декілька днів після звіту ПАРЄ).

Опозиції не йдеться про повторення «революції троянд». Її розрахунок простіший: якщо їй вдасться утримати на вулиці декілька тисяч протестантів хоча б тиждень, то це приверне увагу світу до справжнього стану справ у Грузії. Зокрема стане сигналом для Вашингтона та Брюсселю, що їм час переглянути свою підтримку Саакашвілі. А без цієї підтримки теперішній режим хтозна чи зможе перетривати довго.

Тут на допомогу Саакашвілі приходять Росія. Безоглядність, з якою Москва втручається в грузинські справи, лише на руку теперішньому режимові –

настільки, що якщо б Росії не існувало, то йому б варто було її вигадати. Російське втручання дає привід Саакашвілі звинувачувати опозиційних лідерів у тому, що вони є російською п'ятою колоною. Це, звичайно, вигадка: жоден опозиційний грузинський лідер не готовий віддати Абхазію та Осетію. А тим паче, терпіти там російську присутність. Зважаючи на сильні антиросійські настрої серед грузинів, це було б рівнозначно політичному самовбивству.

У сучасній Грузії є лише одна сила й одна інституція, що має безумовну підтримку всього населення. Це грузинська церква, а властиво її 80-річний патріарх. Недавно він запропонував відродити у Грузії монархію, яку скасував російський імперський уряд 1811 року, одразу після «приєднання» до Росії. У цій пропозиції є свій сенс: сучасним монархіям властива політична стабільність. Це правило діє навіть у випадку таких внутрішньо розколотих країн, як Бельгія чи Іспанія. Тому Грузії варто спробувати. Нащадки грузинської династії живуть в Італії та Іспанії, й саме їх мав на увазі патріарх як кандидатів на грузинський трон. Саакашвілі відразу ж заявив, що в його жилах також тече королівська кров. У разі відновлення грузинської монархії він теж кандидуватиме на престол.

У стосунках між церквою і владою криється зерно ще одного конфлікту. Мало хто з нас уявляє, що Грузія – одна з найдавніших християнських держав. Тут християнство прийняли раніше, ніж у Римі та Візантії, а тим паче, ніж у Києві чи Москві. Сучасна церква, православна. Але до російської православної

не має аж так багато симпатії, бо, по-перше, чується давнішою і гіднішою, а по-друге, не може забути, як російська церква допомагала російському урядові ліквідувати грузинську церкву разом з грузинською монархією. Що, однак, робить грузинську церкву схожу до російської, то це її сильне антизахідництво. Декілька років тому кілька грузинських монастирів поставили перед патріархом ультиматум: або він припиняє екуменічний діалог з католиками і протестантами, або вони виходять з церкви. Патріархові довелося уступити, і грузинська церква вийшла з екуменічного руху. А це допроваджує до парадоксальної ситуації: Грузія має водночас і прозахідну секулярну еліту, й антизахідну церкву. Поки що ситуація розв'язується компромісно: патріарх гостинно приймав Івана Павла II у себе, але заборонив, під загрозою екскомунікації! – своїм вірним брати участь у зустрічах з Папою.

Найбільшим позитивним враженням від кількадечного побуту в Тбілісі став велетенський храм Святої Трійці. Його будувала вся Грузія двадцять років – від (1984–2004). Храм вражає не так своїм розміром, як довершеним естетичним смаком: кілька тисяч квадратних метрів забудованого простору – і жодного сантиметра кітчу. Мине яких сто чи двісті років, і пам'ять про громадянську війну, політичні кризи та страхітливий бідність затреться – залишиться Храм Трійці як символ динамічної, пружної й оптимістичної культури, яка потрапить вистояти за будь-яких обставин. Це, до речі, єдиний закид Віталієві Портникову: як і більшість сучасних аналітиків, він ігнорує або ж

недооцінює ролі церкви. А тому його песимістичний прогноз про появу в Грузії «проросійського Чавеса» – лише публіцистичне перебільшення. У Грузії можлива поява популістського лідера. Але хтозна чи можлива поява лідера «проросійського»: занадто багато у Грузії доброго і культивованого сторіччями смаку.

Багато з того, що відбувається у сучасній Грузії, можна і треба критикувати. Але критика без любови перетворюється на цинічний і підлий сарказм. Щоб переконатися у цьому, досить подивитися програми московського телебачення про Грузію та «кольорові революції». Грузії ж не можна не любити. Це країна давніх і глибоко вкорінених традицій, що мала сміливість безоглядно стати на шлях прозахідної модернізації. У цьому ми, українці, можемо Грузії позаздрити й у Грузії повчитися.

Однак, люблячи Грузію і вітаючи її прозахідний вибір, ми маємо критичніше ставитися до її теперішнього уряду. При кожному візиті Саакашвілі до Києва його усмінене і доглянуте обличчя не повинно затуляти нам обличчя бездомних дітей, зломпенізованої інтелігенції та змаргіналізованої опозиції. Така постава допоможе нам тверезіше й критичніше дивитися і на наш український уряд. А щонайменше – не поставить під загрозу добрих українсько-грузинських стосунків у разі, якщо у Тбілісі дійде до нових політичних змін.

Не вважаю себе експертом від політики чи Росії. Те, що пропоную далі – погляд історика. Історія має ту перевагу над політологією чи політтехнологією, що допомагає дивитися на речі іншими очима.

Почну здалеку. Існує жанр історичної літератури про те, як греки придумали демократію, християни – історію, ірландці спасли цивілізацію, англійці створили націоналізм, а євреї стали символом модерного світу. Ці книжки можна сприймати більш чи менш серйозно. Але не варто нехтувати їхньою головною тезою: те, що ми часто приймаємо як загальні явища та універсальні цінності, насправді виникло в дуже вузькому колі. А тому ніколи не ясно, як вони будуть діяти в інших умовах, коли їх, пересадити в чужий ґрунт. Картопля, як відомо, вижила і плодоносить майже всюди. Цього не скажеш, однак, про виноград. Подібно, американський МакДональдс поширився майже по всьому світі, а демократія, як набагато вибагливіший продукт, не прищеплюється в мусульманських країнах.

У сучасному світі існує проста формула успіху: хочеш жити заможнo і довго – збудуй собі ринок і демократію. Ця формула стала «Вірую» для мільйонів людей у всьому світі, зокрема в Східній Європі, коли там розпадався комунізм. Більшість росіян, білорусів, українців та інших вибирали демократію не тому, що начиталися Токвіля, а тому, що їх «дістали» черги і дефіцит. Люди вірили, що разом з демократією до

них прийде споживацький рай. Однак не так вийшло. Сумно, але факт: більшості країн, дарма чи в посткомуністичній Східній Європі, чи в постколоніальній Африці – не вдалося поєднати ринку з демократією, а демократію – з ринком. Багато мають більш чи менш вільний ринок, менше мають демократію, і лише деякі – ринок ТА демократію.

Виглядає, що ця формула тому і не спрацьовує, що не є універсальною. Вона виразно англосакська й обмежується до Англії та Америки. Цим двом країнам не треба було спеціально будувати ринок чи демократію, тому що останні двісті років, через збіг історичних обставин, вони мали і те, і те. Навіть у Західній (континентальній) Європі ця формула після довгої черги спроб і невдач прийнялася порівняно недавно, аж після Другої світової війни, і то або під диктат «союзників» (як-от, у повоєнній Німеччині), або через конечну потребу витримати економічну конкуренцію з Америкою (як це було з утворенням Європейського Союзу, якому пізніше, «заднім числом», приписали інші й набагато благородніші цілі).

Більшість європейських урядів переймали англосакську формулу ще й тому, що для них вона була синонімом мілітарного успіху: від часу Славетної революції (1688) Англія та Америка не програли жодної війни з континентальною Європою. Після ганебної поразки в Кримській війні Росія мусила долучитися до цих перегонів. Російську владу не цікавив добробут її підданих. Головним був воєнний мотив: щоб більше не програвати, їй потрібні були модерні військові

технології. А заради цього вона радо жертвувала політичними свободами і соціальними програмами. Щоб напустити ідеологічного диму, це виправдовувалося патріотичними лозунгами («ми в обложеної фортеці, навколо нас вороги») і називалося «особливим» шляхом. У цьому була частка правди: російський приклад таки був «особливий». Поза Англією та США, конфлікт між економічною і політичною модернізацією спостерігався всюди. Але тільки в Росії він набув такої особливо гострої форми, що, серед іншого, doprowadило до такого глибокого системного краху 1917 та 1991 року.

На теперішні вибори в Росії варто дивитися як на ще одну спробу побудувати в одній окремо взятій країні економічне щастя без демократії. Чи вдасться росіянам того разу – не знаю. Історики – погані пророки. Можу лише думати «на два боки»: з одного боку, усі попередні подібні спроби таки провалилися, і то не тільки в Росії (останніми були крах Третього Райху та кінець bubble есопому в Японії); з іншого – ми бачимо ознаки того, як англосакська формула пробуксовує. І не лише в Україні (маємо демократію, яка «не мажеться на хліб»), а й навіть у своїй «історичній батьківщині», США.

У кожному разі, ми є свідками цікавого акту, який або стане продовженням старої історичної драми, або переписи історію світу по-новому. На жаль, ми не можемо дозволити собі щасливої пози обивателя, котрий, розвалившись з пивом на дивані, спостерігає за цікавим телевізійним шоу. Україна надто

близько від Росії, і її успіх чи невдача обов'язково дасться нам взнаки. Але ніхто не змушує нас сліпо повірити в керовану демократію як рецепт економічного благоденства. Російські економісти ставлять під сумнів і економічні досягнення Путіна, і перспективність програми Медведєва (див.: http://www.ng.ru/economics/2008-02-28/6_academi.html). Росія була, є і буде багатою державою бідних людей.

Звісно, можна сперечатися, чим є демократія і як оцінювати економічний розвиток. Але є одна річ, що не підлягає суперечці: всі ми рано чи пізно помremo. Найвідчутнішим наслідком модернізації у глобальному масштабі є радикальне збільшення тривалості життя. Доки Росія за цим показником посідає останнє місце в Європі й відстає не те що від Польщі та Естонії, а навіть від України (див.: http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_life_expectancy) то розмови про «керовану демократію як вдалий російський винахід є щонайменш передчасними, а щонайбільш – ще одним мас-медійним піарівським проектом.

Майбутнє

Я міг би почати свою розповідь зі звичного застереження, що прогнозування є дуже ризикованою і невдячною справою, бо хід історії позначений як тяглістю та перервнiстю – а різкі зміни і революційні повороти годі передбачити.

Я не робитиму цього головно з двох причин, бо, по-перше, припускаю, що пересічний читач є досить інтелігентним, щоб бути свідомим цієї перестороги, а по-друге, маю досить багато прикладів, коли історики були досить точними у своїх прогнозах – зрозуміло, коли мова йде про загальні речі, а не про деталі. Як і вони, я виходжу з засади, що між минулим і майбутнім таки існує певний зв'язок, і що користаючи з власного розуму і досвіду, цей зв'язок часами вдається побачити.

Свої прогнози я будую на таких засновках:

1) Кінець ХХ віку був не просто кінцем століття, а кінцем великої доби – доби модернізації і вестернізації. Це означає, що все ми пов'язуємо зі звичними атрибутами цієї доби – модерна (національна і соціальна) держава, демократія і т.д. – зазнає радикальних змін, рівно ж як і саме домінування Заходу.

2) Ці зміни, швидше всього, не стануться за наступні 25 років – зміни такого масштабу повинні набрати необхідну інерцію – але ці роки можуть вирішальними для визначення характеру самої трансформації.

3) Помимо викликів нових суперпотуг на Сході, Захід продовжуватиме свою зберігати технологічну

перевагу і залишатиметься одним з найбагатших і найбезпечніших районів світу.

4) Майбутні конфлікти будуть не між державами – а всередині них, ініційовані відцентровими силами та терористами. Характер нового світу залежатиме від того, як і чи наскільки вдасться утвердити філософію виключності, переборення поділів і співпраці.

Відповідно, мої прогнози щодо України виглядають так:

1) Наступні 25 років Україна продовжуватиме існувати як національна держава.

Цей прогноз базується на простому емпіричному спостереженні: від часу Французької революції (1789) на осколках старих режимів та імперій виникли декілька десятків молодих національних держав. Деякі з них пережили сильні зміни населення чи кордонів (як от, до прикладу, сусідня Польща після другої світової війни). Жодна з них, однак, не зникла з політичної карти світу. Я не бачу серйозних причин, чому Україна мала б становити виняток у цьому відношенні.

Наголошую тут, що цей прогноз не стосується багатонаціональних держав – таких, як колишні Чехословаччини, Югославії чи СРСР. Можна, звичайно, сперечатися, до якої групи належить власне Україна, з огляду на її поліетнічність та фактичну двомовність населення. Зверну увагу, однак, на той факт, що більшість національних держав зазвичай мають 20-25% етнічних меншин, й за цим критерієм Україну

можна кваліфікувати як середньостатистичну національну державу.

2) Помимо сильних внутрішніх поділів і політичних конфліктів, Україна втримається у своїх теперішніх кордонах.

Підставою цього прогнозу є висновок про відносну стабільність України як політичного тіла: від моменту розпаду СРСР вона пережила декілька гострих політичних криз, кожна з яких породжувала прогнози про її розпад. На щастя, цього не сталося: українська еліта виявляє у критичні моменти здатність до компромісу, а в українському суспільстві немає серйозних сепаратистських настроїв та рухів.

Певності тут додає ще й той факт, що – як показують соціологічні дослідження – рівень регіональних відмінностей в Україні значно менший серед молоді 18-25 років. За 20-25 років це молоде покоління ввійде у середній вік і, відповідно, перейме на себе тягар відповідальності за загальний стан справ. А тому можна очікувати, що це приведе до зміцнення, а не послаблення політичної стабільності в Україні.

3) Україна стане членом Європейського Союзу – при умові, що сам Союз не розпадеться до того часу.

Цей прогноз базується на

а) аналізі настроїв того ж самого молодого покоління: воно настроєне набагато більш про-європейськи, аніж старші покоління, а його цінності є дуже близькими до цінностей їх ровесників з країн ЄС;

б) врахуванні характеру самого ЄС: помимо того, про що заявляють і чим хваляться лідери європейських

країн, ЄС утворився не з ідеологічних, а з економічних мотивів – конкуренції з американським та азійським ринком. Україна з її великим економічним ринком, кваліфікованою і відносно дешевою робочою силою може сильно посилити позиції ЄС у цій конкуренції. З іншого боку, оскільки Україна, на відміну від Росії, позбавлена великих природних ресурсів, її майбутнє залежатиме від ефективності запровадження нових технологій – а ЄС залишатиметься динамічною спільнотою з великим інноваційним потенціалом та розвинутими технологіями. Іншими словами, прагматичні інтереси Брюсселю і Києва співпадають. А це сильно посилює шанси на європейську інтеграцію України.

4) У наступні 20-25 років сильно зміниться структура українського населення – до тої міри, що можна говорити про постання цілковито нової України.

За останні десятиліття існування СРСР Україна завершила велику демографічну трансформацію, котра почалася у Європі декілька століть тому і яка повсюди на європейському континенті привела до падіння народжуваності та старіння населення. Падіння комунізму покінчило зі політично-географічною ізоляцією України та поставило її у центр міграційних потоків з бідного Сходу до багатого Заходу – до тої міри, що вона входить зараз у число п'яти держав з найбільшим числом мігрантів.

У першу чергу демографічні зміни заділи найбільш зіндустріалізовані та зурбанізовані Південь та Схід України – де, окрім низької народжуваності особливо високою є смертність серед чоловіків середньо-

го віку. Оскільки ці ж регіони є водночас найбільш зрусифікованими, то це може привести до падіння частки російського та російськомовного населення. Натомість в Україні, особливо у Києві та інших великих містах уже постають нові, історично нехарактерні меншини: китайців, в'єтнамців, вихідців з арабських країн і т.д.

Значною мірою майбутнє України залежатиме від того, наскільки вдасться інтегрувати ці нові етнічні групи у життя країни. Зважаючи на попередні тенденції, прогнози тут поки що невтішні: в Україні, особливо після 11 вересня 2001 р., рівень етнічної нетерпимості постійно зростає. Що, однак, дає надію, то це факт, що Україна вирішуватиме ці проблеми не сама. Подібний виклик, і то дуже гостро, стоїть перед ЄС. Тому, з одного боку, Україні не доведеться тут видумувати специфічно українських розв'язок, а, з іншого, після її входження в ЄС рівень внутрішньої конфліктості може послабитися.

Замість епілогу. Про справи вищі а вічні

Не знаю, як Ви, а я за останні місяці маю таки досить української політики – стільки в ній двозначного, оманливого, а то й просто відразливо-бридкого. Це стосується не окремого вибраного політичного табору, а всієї нашої української політики.

Тому дозвольте написати сьогодні про щось інше. Про речі вищі а вічні.

Хочу переповісти Вам пораду, яку колись почув від одного монаха. Він говорив про неї напередодні Великого Посту. Мені вона, однак, видалася придатною для кожної пори року. Незалежно від того, віруючі Ви чи невіруючі, тримаєтеся посту чи ні, вона може Вам знадобитися, а навіть, сподіваюся, прикрасити Ваше життя.

Що є піст? Це наша особиста жертва, що примушує нас відмовлятися від того, чого нам найбільше бракує. У часи Христа людям найбільше бракувало їжі. А тому постячи, вони відмовлялись від їжі, зрозуміло, рівно настільки, щоб не довести себе до голодної смерті.

Сучасній людині найбільше бракує не їжі. Слава Богу, з тим у нас проблем нема: ми їмо по три-п'ять, а часом навіть по вісім-десять разів на день. Сучасній людині бракує ЧАСУ. Часу не вистачає нам усім. У сучасному світі виробилося щось на зразок правила: що більше ми досягли у своєму житті, то більше нам не вистачає часу. Брак часу став мірилом нашого успіху.

Відтак, сучасній людині під час посту краще не голодувати. Це не робить аж такого великого сенсу. Коли ми справді хочемо постити, то найкраще нам пожертвувати своїм часом.

Тому коли прийдете зранку на роботу і побачите свій завалений паперами стіл, скажіть собі: «Стоп. Я не Господь Бог. Я ніколи цього всього не перероблю». А тоді підіть до парку. Ще краще: перед тим зателефонуйте своєму другові, якого не бачили кілька місяців, і запросіть його приєднатися до Вас. Підіть з ним на каву чи на пиво.

Залежно від віку, побавтеся чи порозмовляйте зі своїми дітьми. Віддайте свій час коханій чи коханому. Батькам. Хворим. Сусідам. Кожному і кожній, на кого у Вас ніколи не вистачає часу.

Я не знаю, наскільки канонічна ця порада. Сподіваюся, однак, що не буде великим гріхом поділитися нею з Вами. Зрештою, якщо Ви людина глибоко віруюча і традиційна, можете скористатися нею одразу ж після посту.

Політики приходять і відходять, ми з Вами залишаємося. Пам'ятаймо про це та робімо речі вищі а вічні, і не даймо політикам та політиці безнадійно зіпсувати наше життя.

Замість епілогу. Про справи вищі а вічні

Зміст

Життя, Смерть та інші неприємності	6
Цінності	21
Безпека	34
Заздрість	50
Пам'ять	60
Великі Українці	76
Франко	85
Бандера	95
Голод	107
Незрозумілий голокост.	115
Війна	134

Місто	138
Покоління	150
Україна	159
Дві України	174
Японія	190
Грузія	200
Росія	212
Майбутнє	216
Замість епілогу.	
Про справи вищі а вічні	221

